

№1 (1) 2022

XXI ASR TILSHUNOSLIGI: TAHLIL VA TALQIN

TAHRIRIYAT

Bosh muharrir

Murodova Nigora Qulliyevna
filologiya fanlari doktori, professor

Bosh muharrir o‘rinbosari

Yusubova Rano Norboyevna
filologiya fanlari doktori, dotsent

Editor – in – chief

Murodova Nigora Kulliyevna
doctor of philological sciences, professor

Deputy Editor-in-Chief

Yusubova Rano Norboyevna
doctor of philological sciences, Associate Professor

TAHRIRIYAT A‘ZOLARI

Sobirov Baxodir Boypulatovich – NavDPI rektori, texnika fanlari doktori, professor (O‘zbekiston)

Aynur Öz Özcan - filologiya fanlari doktori, professor (Turkiya)

Berdialiyev Abduvali - filologiya fanlari doktori, professor (Tojikiston)

Milyugina Yelena Georgievna - filologiya fanlari doktori, professor (Rossiya)

Tosheva Dilrabo Shokirovna – falsafa fanlari doktori (Avstraliya)

Mengliyev Baxtiyor Rajabovich - filologiya fanlari doktori, professor (O‘zbekiston)

Sayfullayeva Ra‘no - filologiya fanlari doktori, professor (O‘zbekiston)

Iskandarova Sharifa - filologiya fanlari doktori, professor (O‘zbekiston)

Ravshanov Mahmud - filologiya fanlari doktori, professor (O‘zbekiston)

Pardayev Azamat Baxronovich - filologiya fanlari doktori, professor (O‘zbekiston)

Abuzalova Mehriniso Kadirovna - filologiya fanlari doktori, professor (O‘zbekiston)

Ernazarova Manzura Sapparboyevna - filologiya fanlari doktori, professor (O‘zbekiston)

Davlatova Ra‘no Haydarovna - filologiya fanlari doktori (O‘zbekiston)

Bahriddinova Bashorat Madiyevna - filologiya fanlari doktori, professor (O‘zbekiston)

Ibragimova Zamira - filologiya fanlari nomzodi, dotsent (O‘zbekiston)

Daniyarov Baxtiyor Xudoyberdiyevich - filologiya fanlari doktori, dotsent (O‘zbekiston)

Oripov O‘rolboy - filologiya fanlari nomzodi

Qurbanova Xolbibi Qirboyevna - pedagogika fanlari nomzodi, dotsent (O‘zbekiston)

Sharopova Ra‘no Jaxonovna - filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent (O‘zbekiston)

Jumayeva Feruza Ruzikulovna - pedagogika fanlari nomzodi, dotsent (O‘zbekiston)

Ernazarova Gulnoza Murodovna - filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (O‘zbekiston)

Norova Gulsanam Maxsutovna - filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (O‘zbekiston)

Raxmonov Navro‘z Sattorovich - filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (O‘zbekiston)

Yuldashev Farrux Haqberdiyevich - filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (O‘zbekiston)

Nasridinov Ilhom Burxaniddinovich - texnika fanlari nomzodi, dotsent (O‘zbekiston)

Qurbonov Xurshid Raupovich - tarix fanlari nomzodi, dotsent (O‘zbekiston)

Shodiyev Hamza Ro‘ziqulovich - texnika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (O‘zbekiston)

Utapov Toyir Usmonovich - pedagogika fanlari nomzodi, dotsent (O‘zbekiston)

Qayumova Munavvar Sanoqulovna - filologiya fanlari nomzodi, dotsent (O‘zbekiston)

Yarashova Nasiba Jumayevna - filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (O‘zbekiston)

Boltayeva Gulchehra Shokirovna - filologiya fanlari nomzodi, dotsent (O‘zbekiston)

Tuxtayeva Quysin Davlatovna - filologiya fanlari nomzodi, dotsent (O‘zbekiston)

Shamsiyeva Dilorom Mardonovna - pedagogika fanlari falsafa doktori, dotsent (O‘zbekiston)

Najmiddinov Fazliddin Nasriddinovich - filologiya fanlari nomzodi, dotsent (O‘zbekiston)

Kosheva Dilrabo Xudoyorovna - filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (O‘zbekiston)

Musayev Erkin Xalilovich – katta o‘qituvchi

Maxammadov Bobir Isan o‘g‘li – texnik muharrir

Tahririyat bilan bog‘lanish:

Manzil: Navoiy shahar, Ibn Sino ko‘chasi, 45-uy

Web-site: <http://lingeji.nspi.uz>

Tel: +998(97) 378 - 34 -45

Editorial staff of the journal:

Address: 45, Ibn Sino street, Navoi city

Web-site: <http://lingeji.nspi.uz>

Tel: +998(97) 378 - 34 -45

MUNDARIJA / CONTENT

Khudaybergenova Z.N. O‘ZBEK VA TURK TILSHUNOSLIGIDA SODDA GAP TALQINI	4
Муродова Н.Қ. АРЕАЛ ЛИНГВИСТИК ПАРАДИГМАГА АСОСЛАНГАН ЛИНГВИСТИК ХАРИТАЛАР	13
Абузалова М.К. СОҲАВИЙ-ТАВСИЯВИЙ ТИЛШУНОСЛИК ЙЎНАЛИШЛАРИ ХУСУСИДА	22
Бахриддинова Б.М. ЎЗБЕК ЎҚУВ ЛУҒАТЧИЛИГИНИНГ ТАРАҚҚИЁТ БОСҚИЧЛАРИ	28
Лутфуллаева Д.Э. АССОЦИАЦИЯ ТЕРМИНИ ВА УНИНГ ТИЛШУНОСЛИК ФАНИГА КИРИБ КЕЛИШИ	36
Пардаев А.Б. ЎЗБЕК ТИЛИ ЁРДАМЧИ СЎЗЛАРИДА ПАРАДИГМАТИК МУНОСАБАТЛАР	41
Tukhtaeva K.D. FORMATION AND USAGE OF LEXICAL COMBINATIONS IN MEDIA TEXTS	50
Орипов О‘А. “NUR” TOPONIMINING MA’NO XUSUSIYATLARI	57
Nurmanov F.I. NUTQ TOVUSHLARIDAGI AYRIM O‘ZGARISHLAR	65
Эрназарова Г.М. МАҲМУД КОШҒАРИЙНИНГ “ДЕВОНУ ЛУҒОТИТ ТУРК” АСАРИДА МИНЕРАЛОГИЯ ТЕРМИНЛАРИНИНГ МА’НО ХУСУСИЯТЛАРИ	68

O‘ZBEK VA TURK TILSHUNOSLIGIDA SODDA GAP TALQINI

*Khudaybergenova Zilola Narbayevna,
filologiya fanlari doktori, professor
Turkiya, Bartin Universiteti
Elektron pochta: aloliz74@mail.ru*

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek va turk tilshunosligida sodda gaplar talqini qiyosiy o‘rganilgan. O‘zbek hamda turk tilshunosligidagi sodda gapning tadqiqini qamrab olgan tadqiqotlar, dissertatsiyalar, maqolalar tahlili natijasida, ular o‘rtasida muhim tafovut borligi aniqlangan. O‘zbek tilshunosligining rus tilshunosligi ta’sirida shakllanganligi, turk tilshunosligi fransuz tilshunosligi qonun-qoidalari asosida rivojlanganligini asoslovchi dalillar keltirilgan.

Kalit so‘zlar: qiyoslash metodi, tillar taraqqiyoti, shakllanishi, lingvistik kategoriyalar, sintaktik birliklar, sodda gap, o‘zbek va turk tilshunosligi.

Аннотация. В данной статье сравнивается толкование простых предложений в узбекском и турецком языкознании. В результате анализа исследований, диссертаций и статей, посвященных изучению простого предложения в узбекском и турецком языкознании, было установлено, что между ними существует важное различие. Приводятся аргументы в пользу того, что узбекское языкознание формировалось под влиянием русского языкознания, а тюркское языкознание развивалось на основе правил французского языкознания.

Ключевые слова: метод сравнения, языковое развитие, образование, языковые категории, синтаксические единицы, простое предложение, узбекское и турецкое языкознание.

Annotation. This article compares the interpretation of simple sentences in Uzbek and Turkish linguistics. As a result of the analysis of studies, dissertations and articles devoted to the study of a simple sentence in Uzbek and Turkish linguistics, it was found that there is an important difference between them. Arguments are given in favor of the fact that Uzbek linguistics was formed under the influence of Russian linguistics, and Turkish linguistics developed on the basis of the rules of French linguistics.

Key words: comparison method, language development, education, language categories, syntactic units, simple sentence, Uzbek and Turkish linguistics.

Kirish. O‘zbekistonning mustaqillikka erishuvi natijasida mamlakatimiz bilan jahon hamjamiyatiga kiruvchi rivojlangan davlatlar o‘rtasida siyosiy, ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy-adabiy aloqalar o‘rnatildi. AQSH, Germaniya, Yaponiya, Fransiya kabi davlatlar qatorida Turkiyaning ham davlatlarimiz o‘rtasidagi aloqalarni mustahkamlashga bo‘lgan intilishi kuchayib bordi. Bu esa o‘z o‘rnida chet tillarini,

jumladan, turk tilini biluvchi mutaxassislar, tarjimonlarni tayyorlashga bo‘lgan ehtiyojning ortishiga olib keldi. Ana shu sharoitda o‘zbek va turk tillarining qiyosiy tadqiq etilishi dolzarflik kasb etadi, zero, chet tillarini o‘qitish, o‘rgatishning amaliy va effektiv metodikasini yaratishga o‘zbek tilini chet tillari – ingliz, fransuz, arab va albatta turk tillari bilan qiyosiy-tipologik tahlil etishsiz erishib bo‘lmaydi. Bu esa o‘z navbatida ta’lim sohasining amaliy (lingvodidaktika va amaliy tarjima) va nazariy (tilshunoslik nazariyasi) jabhalariga bevosita taalluqli bo‘ladi. Ayni holat o‘zbek va chet tillari, xususan, turk tili materiallari asosida qiyosiy-tipologik tadqiqot olib borish zaruratini kun tartibiga qo‘yadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Turkiy tillarning sintaktik xususiyatlarini umumiy doirada tahlil etishga bag‘ishlangan tadqiqotlar, maqolalarning mavjudligiga qaramay, ularda asosan sintaktik birliklarning, xususan, sodda gapning muayyan jihatlari tahlil etilgani, bu ishning tarixiy planda amalga oshirilgani ko‘zga tashlanadi (Gadjiyev: 1973; Serebrennikov, Gadjiyev: 1979; Buranov: 1983; Gadjiyev, Serebrennikov: 1986). Turkiy tillardagi sodda gapning sinxron aspektidagi qiyosiy tadqiqi esa o‘zbek, qozoq, qoraqalpoq kabi tillarning materiallarini qamrab olganligi kuzatiladi (Sevortyan: 1961; Dmitriev: 1961; Issledovaniya po sintaksisu tyurkskix yazikov: 1962; Nurmaxanova: 1965; Dmitriev: 1971). Turkiy tillar sintaksisi tadqiqi doirasida o‘zbek va turk tiliga doir ayrim ma’lumotlar keltirib o‘tilganligini ko‘rish mumkin. Masalan, K.Gryonbekning tadqiqoti turkiy tillar hamda ularning shevalari materiallari asosida yaratilgan bo‘lib, so‘z turkumlari, so‘z birikmalari, sodda gapning ayrim xususiyatlarini umumiy doirada tadqiq etishga bag‘ishlangan. Masalan, tilshunos sodda gapni kesimning ifoda materialiga ko‘ra turlari – ot gap hamda fe‘l gaplarni, shuningdek, bir tarkibli hamda ko‘p tarkibli gaplarni tasniflaydi (Grönbech: 1995, 150). Umuman, K.Gryonbekning “subyekt” va “obyekt” atamalarining turkiy tillar uchun o‘ta nisbiyligi, gapning tuzilishi so‘z guruhlari asoslanganligi xususidagi fikrlariga ko‘ra, turkiy tillar aniqlovchilar va aniqlanmishlar guruhidan iborat, degan nazariyaning kelib chiqishiga sabab bo‘lgan (Gadjiyev, Serebrennikov: 1986, 5).

A.N.Nurmaxanovanning o‘zbek, qoraqalpoq, qozoq tillari materiallari asosida sodda gapning tiplarini tadqiq etishga qaratilgan monografiyasi ayni tillardagi gapning ifoda maqsadiga ko‘ra turlari – darak gap, buyruq gap, so‘roq gap, undov gapning grammatik hamda intonasion xususiyatlarini diqqat markazda tutadi. Bunda tilshunos mazkur uch tildagi ma’lum miqdordagi gaplarning tahlilini, talaffuz qilinishidagi o‘ziga xosliklarni o‘rganadi (Nurmaxanova: 1965).

N.K.Dmitrievning maqolalarini qamrab olgan yirik tadqiqotda turkman, chuvash, gagauz, bolqor, ozarbayjon, boshqird, turk, qrim-tatar, qumiqlik tillarining ayrim leksik, morfologik, sintaktik xususiyatlari xususida fikr yuritiladi. Bunda turk tilidagi sodda gap sintaksisiga oid ayrim ma’lumotlarningina berilganligini ko‘rishimiz mumkin (Dmitriev: 1971).

B.A.Serebrennikov, R.Z.Gadjiyevlar turkiy tillardagi tovushlar, grammatik shakllar hamda sintaktik birliklarni tadqiq etar ekan, bevosita sodda gapning tarixiy taraqqiyoti masalalariga to‘xtaladi. Bunda sodda gapning tarixiy tiplari, ularning retrospektiv plandagi o‘zgarishi, rivoji masalalari diqqat markazda turadi. Tarixan nisbatan barqaror bo‘lgan egaga qaraganda, kesimning zamon shakllari, bog‘lamalarning

o'zgarishi hisob olinib, ot-gap hamda fe'l-gapning spesifik xususiyatlari o'rganiladi (Serebrennikov, Gadjiyev: 1979, 271-271). Nisbatan keyingi ishlarida turkiy tillarda shaxssiz gaplarning shakllanishi masalalariga e'tibor qilinadi (Gadjiyev, Serebrennikov: 1986, 74-94).

O'zbek va turk tillarining leksik-semantik, morfologik tabiatini tadqiq etishga qaratilgan bir qator dissertatsiyalar himoya qilingan, bu mavzuga oid qator ilmiy maqolalar chop etilgan (Usmonova: 1998; Xudoyberganova: 1999; Siddiqov: 2000; Shabanov: 2004). Bu yo'nalishdagi dastlabki ilmiy ishda o'zbek va turk tillaridagi somatik frazeologizmlar tahlili amalga oshirilgan. Taqqoslanayotgan tillardagi fe'llarning o'tgan zamon shakllari ham qiyosiy aspektida tadqiq etilgan. Bunda har ikki tildagi o'tgan zamon shakllarini hosil qiluvchi sodda va murakkab affikslarning paradigmatic, sintagmatik belgilari, uslubiy qo'llanilish doirasidagi umumiylik hamda xususiylik aniqlangan. O'zbek va turk tillaridagi ko'ruv hamda faol harakat fe'llarining leksik-semantik ko'lami bo'yicha maxsus tadqiqot amalga oshirilgan. (Usmonova 1998; Xudoyberganova: 1999; Siddiqov: 2000; Shabanov: 2004). Keyingi paytlarda bu ikki tildagi sintaktik birliklarni taqqoslab tadqiq etishga bag'ishlangan qator ilmiy ishlar ham amalga oshirilmoqda (Yaman: 2000). O'zbek va turk tillarining umumiy qiyosiy sintaksisi masalalari, xususan, so'z birikmalarining derivatsiyasi masalalari tadqiq etishga bag'ishlangan ishlar mavjud (Chetin 2003). Masalan, E.Yaman o'zbek va turk tilshunosligidagi gap tasniflarini keltirish, ushbu gap tasniflari o'rtasidagi farqli jihatlarni sanash bilan kifoyalanaadi. Tilshunos tayangan hamda taqdim etgan yuqorida keltirilgan tasnif gapning o'zbek tilidagi barcha turlarini qamrab olmagan, zero, tadqiqot turk tilshunosligida mavjud bo'lgan qarashlar asosida yaratilgan. Masalan, bir va ikki tarkibli gaplar, yoyiq va yig'iq gaplar, buyruq, undov gaplar, uyushiq bo'lakli gaplar, ajratilgan bo'lakli gaplar, undalmali gaplar, kiritmali gaplar kabi gap tiplari ham har ikki tilda faol qo'llaniladi. Lekin turk tilshunosligida mazkur gap turlari farqlanmagan. Shuning uchun E.Yamanning kitobida bu masala yoritilmagan. Demak, E.Yaman o'zbek va turk tillari sintaksisiga taalluqli atamalar, sintaktik hodisalarning o'rganilishi, tasniflanishidagi eng umumiy, xususiyatlarni aniqlashga e'tibor qaratadi. Nisbatan xususiy bo'lgan xususiyatlar – har ikki tildagi gapni shakllantiruvchi grammatik shakllar o'rtasidagi mushtarak va farqli jihatlari haqida kam ma'lumot beriladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Shunisi e'tiborga molikki, keyingi o'n yillarda tilshunos olimlar qiyoslash metodiga asoslangan ishlarga alohida diqqat qaratmoqdalar, ya'ni zamonaviy tilshunoslikda o'z taraqqiyoti va qo'llanilish masshtabiga ko'ra, qiyosiy, xarakterologik, tipologik yo'nalish boshqa yondosh lingvistik yo'nalishlarga nisbatan e'tiborni ko'proq jalb etmoqda (Xoshimov: 2003, 3).

Qiyosiy, tipologik va xarakterologik tadqiqotlarga bo'lgan bunday qiziqish umumlingvistik mushohada taraqqiyotining qonuniyatlari va obyektiv omillari, turli va bir tipologik tizimdagi tillarning taraqqiyoti, shakllanishi va amalda qo'llanilishi, ulardagi lingvistik kategoriyalarning xususiyatlari masalalari tavsifining manbalari sifatida baholanishi bilan izohlanadi. Binobarin, bu, tilning umumiy nazariyasini taraqqiy etishiga imkon yaratadi.

Tahlil va natijalar. Umuman, o'zbek hamda turk tilshunosligidagi sodda gapning tadqiqini qamrab olgan tadqiqotlar, dissertatsiyalar, maqolalar tahlili natijasida, ular

o'rtasida ikki jihatdan muhim tafovut borligi ayon bo'ladi. Birinchidan, o'zbek tilshunosligi rus tilshunosligi ta'sirida shakllangan bo'lsa, turk tilshunosligi fransuz tilshunosligi qonun-qoidalarida asosida rivojlangan. Natijada o'zbek va turk tilshunosligida morfologik kategoriyalar, sintaktik birliklarni ta'riflash, tasniflash, o'rganishda farqlanuvchi yondashuvlar yuzaga kelgan. Ikkinchidan, o'zbek an'anaviy tilshunosligi asosida XX asrning 60-yillaridan boshlab, o'zbek tilini formal-funksional yo'nalishda tadqiq etish ommalasha borgan bo'lsa (Roziqova: 1999, 3; Qurbonova: 2002, 3), turk tilidagi an'anaviy tilshunoslik masalalarining ham to'la va mukammal tadqiq etilmaganligi, shu bilan birga, ayrim ishlarda transformatsion hamda funksional tilshunoslikka xos qarashlar o'rin olganligi kuzatiladi.

Bayon etilgan fikrlar asosida, o'zbek va turk tillaridagi asosiy sintaktik birlik bo'lmish monotaksema (sodda gap)ning universal hamda relevant belgilari, bosh hamda ikkinchi darajali bo'laklar o'rtasidagi umumiylik va xususiylik, gapning ifoda maqsadiga, modallikka, emotsionallikka, gap bo'laklarining ishtirokiga ko'ra turlari o'rtasidagi mushtarak hamda tafovutli jihatlar tadqiqi masalalari atroflicha hamda mukammal tadqiq etilmagan, degan xulosaga kelish mumkin. Binobarin, o'zbek va turk tillaridagi sodda gap sintaksisini qiyosiy aspektda tahlil va tadqiqdan o'tkazishni qiyosiy tilshunoslikning, turkiyshunoslikning dolzarb muammolaridan biri sifatida e'tirof etish mumkin.

Avval o'zbek va turk tillaridagi gaplarning tasnifiga e'tibor qilaylik: O'zbek tilida gaplar birinchi navbatda tuzilishi jihatidan sodda va qo'shma gaplarga ajratiladi. Turk tilida ham ayni an'anaga rioya qilinganligini kuzatish mumkin.

O'zbek tilida sodda gaplar kuzatilgan maqsadiga ko'ra to'rt guruhga (darak, so'roq, buyruq va undov gaplar) yoki uch guruhga (darak, so'roq, buyruq gaplar) ajratiladi. Ikkinchi holda sodda gaplar emotsionallikka ko'ra emotsional va emotsional bo'lmagan gaplarga ajraladi. Fikrning voqe'likka munosabatidagi modallikni ko'rsatish jihatidan sodda gap ikkiga bo'linadi: tasdiq gap va inkor gap. Sodda gap ikkinchi darajali bo'laklarning ishtirok etish-etmasligiga qarab ikki xil bo'ladi: yig'iq gap va yoyiq gap. Sodda gaplar tarkibiga ko'ra ikki asosli va bir asosli gaplarga bo'linadi. Bir asosli gaplarning ham ma'no hamda shakl turlari farqlanadi va hokazo (Hozirgi o'zbek adabiy tili: 1966, 9-10; G'ulomov, Asqarova: 1987, 47-48). Shuningdek, o'zbek tilida gaplarni strukturasi ko'ra sodda, qo'shma gap va murakkab tipli gap, periodlarga ajratish hollari bor. Murakkab gap, tarkibida asosiy gap bo'laklari bilan bir qatorda undalmalar, ajratilgan gap bo'laklari, kirish bo'lak va birikmalar bo'lgan gapdir. Period bir nechta sodda gaplardan tashkil topgan, yaxlit mazmunli konstruksiyadir (Mamajanov: 1975, 7; O'zbek tili grammatikasi: 1976, 98). Demak, o'zbek tilidagi gapning tasniflarida yo'nalishlar asosan o'xshash bo'lib, ayrim jihatlari tafovutlanadi.

Turk tilidagi gaplarni guruhlashtirish muammosiga yondashilganida, bu masalani hal qilish umuman yakdillik ko'zga tashlansa-da, turli adabiyotlarda anchagina farqli fikrlar berilganligini ko'rish mumkin. M.Ergin gap, gap bo'laklari, gap turlariga o'z tadqiqotida alohida o'rin ajratgani holda sodda gapning faqat bir tomoni, ya'ni kesimning ifoda materialiga ko'ra ot-gap, fe'l-gap turlarini o'rganadi, xolos (Ergin: 1993, 376-384). T.Banguo'g'lu ham sodda gapning ikki asosiy turi sifatida ayni gap shakllarini ajratadi. Gap bo'laklari tartibining almashinishi fe'l-gapning xususiyatlaridan biri sifatida tilga olinadi, bunday gaplarni alohida gap turi – ters gap shaklida ajratish mumkinligi haqidagi

mulohaza ilgari suriladi. Ayni paytda inversiya hodisasi tilda ko‘p ishlatilsa ham ters gap haqidagi fikrlar muno-zarali ekani qayd etiladi. Tilshunos sodda gapning yana bir turini kiritilgan gap deb ataydi (Banguoğlu: 1990, 523-538). Bunday tuzilishdagi gap o‘zbek tilidagi tarkibida kirish gap, kirish birikma ishtirok etgan gapga muvofiq.

V.Xatibo‘g‘lu gapni uch nuqtai nazardan tasniflashni taklif qiladi:

- 1) tuzilishiga ko‘ra: sodda gap, qo‘shma gap, kirishgan gap, sirali (qator) gap;
- 2) anglatgan hukmiga ko‘ra: bo‘lishli gap, bo‘lishsiz gap, so‘roq gaplar (Ayni tasnif g‘arb tilshunoslarining turk tiliga bag‘ishlagan ishlarida ham taqdim etiladi (Lees: 1962));
- 3) kesimning ifoda materialiga ko‘ra. Tilshunos gaplarni avval ot-gap va fe‘l-gapga bo‘ladi. Fe‘l-gap o‘z ichida ikki xil bo‘ladi: darak gap, istak gap. Istak gapi ham to‘rt guruhga ajraladi: istak gapi, buyruq gap, keraklilik gapi, undov gap (Hatiboğlu: 1982, 143-178). R.Toparli gapni tuzilishiga, kesimning ifoda materialiga, gap bo‘laklarining tartibiga, ma‘nolariga ko‘ra guruhlashtiradi (Toparli : 1988). Avvalgi tilshunoslardan farqli ravishda bu tasnifda to‘g‘ri va ters gap (gap bo‘laklarining tartibi asosida) hamda bo‘lishli, bo‘lishsiz, so‘roq, undov gaplar farqlanadi.

H.Dizdaro‘g‘lu gapni kesimning jinsi, gapning tuzilishi, qurilishi, ifoda maqsadi va bog‘lanishi jihatidan, ya‘ni to‘rt belgisi vositasida tasniflaydi (Dizdaroğlu: 1976). Gap qurilishiga ko‘ra to‘g‘ri, ters, qavs va to‘liqsiz gaplarga bo‘linadi. To‘g‘ri va ters gap o‘zbek tilidagi odatiy tartibli hamda noodatiy tartibli gapga teng keladi. Qavs gap o‘zbek tilidagi kirish gapli yoki kirish birikmali gapning aynan o‘zidir. Bu tasnifning yana bir farqli xususiyati uyushiq bo‘lakli gaplar va qo‘shma gaplarning ba‘zi ko‘rinishlari **qator gaplar** atamasi bilan alohida berilganligidir. Ifoda maqsadiga ko‘ra gaplarning olti turini farqlaydi: bo‘lishli gap, bo‘lishsiz gap, so‘roq gap, buyruq gap, undov gap, tilak gap.

T.N.Genjan turk tilidagi gaplarni to‘rt mezon asosida guruhlaydi: kesimning ifoda materialiga, gapning ma‘nosiga, gap bo‘laklari tartibiga va tuzilishiga ko‘ra. Bunda tilshunos R.Toparli singari gapning ifoda maqsadiga ko‘ra bo‘lishli, bo‘lishsiz, so‘roq va undov gap kabi turlarini ko‘rsatadi. Shuningdek, gapning tuzilishiga binoan sodda, bog‘lovchisiz qo‘shma gap va bog‘lovchili qo‘shma gap turlari mavjudligi xususidagi fikrlarini ilgari suradi (Gencan: 1977, 86-135). H.Ediskun esa gapning quyidagi tartibdagi tasnifini taklif etadi: Gaplar ma‘nosiga ko‘ra bo‘lishli-bo‘lishsiz gaplar, so‘roq gaplar, undov gaplarga bo‘linadi. Tuzilishiga ko‘ra gaplarning sodda gap, qo‘shma gap va shart qo‘shma gap turlari bor. Shakliga ko‘ra turk tilidagi gaplar ikki xil bo‘ladi: sira gaplari (bog‘lovchisiz bog‘langan qo‘shma gap) va bog‘langan qo‘shma gaplar (Ediskun:1993, 370-387). M.Hengirmen gaplarni anglatgan ma‘nosiga ko‘ra (darak, istak, buyruq, so‘roq, undov gaplar), tuzilishi jihatidan (kesimning qaysi so‘z turkumi bilan ifodalanganligi) va shakllari asosida guruhlarga ajratadi. Shakllari asnosida gapning quyidagi besh turlarini tilga oladi: sodda, so‘roq, qator, ters gaplar (Hengirmen: 1995, 346-355).

M.Erginning tasnifi keyingi paytlarda turk tilshunosligidagi ko‘pgina ilmiy tadqiqotlarga asos qilib olinmoqda. Gapni tuzilishiga ko‘ra, kesimning ifoda materialiga ko‘ra, kesimning joylashish o‘rniga ko‘ra va ma‘nosiga ko‘ra guruhlashtirish an‘anasiga tayanilgan bu tasnifni L.Karaxan, E.Yaman, S.Eker, N.Demir, E.Yilmazlar ham qo‘llab-quvvatlaydi (Karahan: 1991,61-72; Yaman: 2000, 200; Eker: 2002, 370-382; Demir, Yilmaz: 2003, 216).

Demak, turk tilshunoslari taqdim etgan gap tasniflarini tahlil-u tadqiqdan o‘tkazsak, amin bo‘lamizki, ayni tasniflar o‘rtasida muayyan mushtarakliklar mavjud. Masalan, tilga olingan tilshunos olimlarning aksariyati kesimning ifoda materiali, gap bo‘laklari tartibiga ko‘ra gaplarni deyarli bir xilda guruhlashadi. Gaplarni tuzilishi va ifoda maqsadiga ko‘ra tasniflash keyingi tilshunoslar ishida ko‘zga tashlansa-da, bu tasniflar bir-biridan anchagina tafovutlanishi yaqqol ko‘rinib turadi. Masalan, deyarli barcha tilshunoslar bo‘lishli va bo‘lishsiz gaplarning mavjudligini tan olishadi. Ba’zilar bu gap turini “darak gap” deb atashadi. Ammo gapning boshqa turlari – buyruq gap, so‘roq gap, undov gap barcha tilshunoslar tarafidan hamma vaqt ham farqlanavermaydi. Ayrimlari so‘roq gapni, ba’zilar buyruq gapning yoki undov gapning mavjudligini e’tirof etishmaydi.

Rus turkologlarining ishlarida boshqacha xulosalar beriladi. A.Samoylovich turk tili sintaksisiga oid ba’zi qaydlarni keltiradi, unda sodda gapning faqat so‘roq va inkor shakllari tilga olinadi (Samoylovich: 1928, 142-143). A.N.Kononov bo‘lishsiz gap, so‘roq gap, undov gap, to‘liqsiz gap, atov gap, bir bosh bo‘lakli gaplarning mavjudligi xususidagi mulohazani ilgari suradi (Kononov: 1941, 210-216). A.N.Kononov turk tili grammatikasiga bag‘ishlangan keyingi ishida sodda gapning quyidagi semantik tiplarini ajratadi: darak, so‘roq, his-hayajon va modal gaplar. Darak gaplar yana o‘z ichida to‘rt turga tasniflanadi: tasdiq gaplar, inkor gaplar, harakat bajarilishining imkonligini bildiruvchi gaplar, harakat bajarilishining imkonsizligini bildiruvchi gaplar. So‘roq gaplarning ikki tipi mavjud: tasdiq, tasdiq-so‘roq gaplar. His-hayajon gaplarning so‘roq-his-hayajon turi ko‘rsatiladi. Modal gaplar quyidagi gap turlarini qamrab oladi: buyruq, istak, keraklilik, shart gaplari (Kononov: 1956, 494). Tilshunos bu o‘rinda gaplarni tasniflashda kesim vazifasida kelgan so‘zlarning grammatik shakllariga asoslanadi. A.N.Baskakov hozirgi turk tilidagi gapning leksik-semantik, morfologik va stilistik-funksional belgilarini tadqiq etish asnosida asosiy diqqat-e’tiborni ko‘proq qo‘shma gaplar tahliliga qaratadi. Ayni paytda sodda gaplarning tarkibiga ko‘ra bir va ikki asosli turini, qo‘shma gaplarning tuzilishi va sintaktik aloqaning xarakteri jihatidan turlarini tafovutlaydi (Baskakov: 1984, 210-216). Biroq uning kuzatuvlarida ayrim cheklanganliklar bor, masalan, sodda gapning vazifasi, ifoda maqsadi, modallikka ko‘ra turlari berilmagan. Yuqorida keltirilgan tasniflardan ayon bo‘ladiki, turk tilidagi gapni turlarga farqlash o‘zbek tilidagidan anchagina boshqacha. Bularni quyidagilarda ko‘rish mumkin:

- O‘zbek tilida gap bo‘laklarining tarkibi, ishtiroki asosida yoyiq, yig‘iq, bir va ikki asosli gaplar, bir asosli gaplarning ma’nosi, shakliga ko‘ra turlari qayd etiladi. Rus turkologlarining yo‘l-yo‘lakay aytilgan mulohazalarini hisobga olmaganda, turk tilida gapning mazkur tiplari o‘rganilmaydi.
- Turk tilida sodda gap tasnifining birinchi va bosh mezoniga ko‘ra, ya’ni kesimning ifoda asosiga ko‘ra ot-gap, fe’l-gapga bo‘linadi. Gap bo‘laklarining tartibi to‘g‘ri va ters gapning farqlanishiga sabab bo‘lgan. O‘zbek tilida esa gap bu belgilarga ko‘ra tasniflanmagan.
- O‘zbek tilida ajratilgan gap bo‘laklari, uyushiq bo‘lakli gaplar o‘rganiladi. Turk tilida esa bu sintaktik hodisalar qo‘shma gap (qator gap)ning mustaqil va

nomustaqil shakllari vositasida, ya’ni gap bo‘laklarining uyushib, ajratilib qo‘llanishi tamomila boshqa sintaktik hodisa deb tushuntiriladi va hokazo.

Demak, o‘zbek va turk tillaridagi sodda gaplar o‘rtasidagi universal va relevant xususiyatlar atroflicha, mukammal tadqiqni talab etadi. Shu bois, ayni ikki tildagi gap va uning turlarini tadqiq etishda o‘zbek tilidagi gap tasniflari xususidagi fikr-mulohazalarga tayanish ma’qul ko‘rildi. Ayni paytda shuni qayd etish kerakki, o‘zbek tilshunosligida sodda gaplar bosh bo‘laklar, ikkinchi darajali bo‘laklar, zarur gap bo‘laklari ishtirokiga ko‘ra gaplarni tafovutlashadi. Birinchi holda, bir va ikki tarkibli gaplar, ikkinchi me’yor asosida yoyiq va yig‘iq gaplar, uchinchi vaziyatda esa to‘liq va to‘liqsiz gaplar ajratiladi. Mazkur gap tiplarini, bizningcha, bir mezonga – gap bo‘laklari ishtirokiga asosida o‘rganish ham qulay, ham ma’qul, zero, bunda bu uch mezon birlashtirib, ma’lum bir izchil sistemani yuzaga keltiradi. Shuningdek, tadqiqotning hajmi nuqtai nazaridan kelib chiqqan holda, asosiy e’tibor har ikki tilda nisbatan farqli tahlillarga sabab bo‘lgan, ko‘p jihatdan tafovutli belgilarga ega sintaktik hodisalarni tadqiq etishga yo‘naltirildi.

Solishtirilayotgan tillardagi monotaksemlarning universal va relevant belgilarini qiyosiy tadqiq etish maqsadida quyidagi tasnifni nazariy asos sifatida qabul qilish ma’qul ko‘rildi. Ayni nazariy asos vositasida o‘zbek va turk tillaridagi monotaksemlarni qiyosiy tadqiq etishning modeli ishlab chiqildi (Ilovadagi jadvalga qarang):

★ o‘zbek va turk tillaridagi sodda gapning ifoda maqsadiga ko‘ra turlari: darak, so‘roq va buyruq gaplar.

★ o‘zbek va turk tillaridagi sodda gapning emotsionallikka ko‘ra turlari: his-hayajonli va his-hayajonsiz gaplar.

★ o‘zbek va turk tillaridagi sodda gapning modallikka ko‘ra turlari: tasdiq va inkor gaplar.

★ o‘zbek va turk tillaridagi sodda gapning gap bo‘laklari ishtirokiga ko‘ra turlari:

★ ★ bosh bo‘laklar ishtirokiga ko‘ra turlari: bir tarkibli va ikki tarkibli gaplar;

★ ★ ikkinchi darajali bo‘laklar ishtirokiga ko‘ra turlari: yig‘iq va yoyiq gaplar;

O‘zbek va turk tillaridagi sodda gapni qiyosiy aspektida tadqiq etish modeli ishlab chiqilganida ma’lum bo‘ladiki, o‘zbek tilshunosligida sodda gap olti jihatdan, turk tilida esa to‘rt jihatdan tasniflanadi. Bu o‘rinda o‘zbek tilidagi gaplar ifoda maqsadiga, emotsionallikka, modallikka, ikkinchi darajali bo‘laklarning ishtirokiga, bosh bo‘laklar qatnashuviga ko‘ra, zarur gap bo‘laklari ishtirokiga ko‘ra guruhlashtiriladi. Xususan, sodda gapdagi bosh bo‘laklar ishtirokiga ko‘ra bir tarkibli va ikki tarkibli gaplar, ikkinchi darajali bo‘laklar qatnashuvi asosida yoyiq hamda yig‘iq gaplar, zarur gap bo‘laklari ishtirokiga muvofiq to‘liq hamda to‘liqsiz gaplar ajratiladi. Nazariy jihatdan qaralganda, ushbu gap turlari ma’lum bir gap bo‘laklarining ishtirok etish-etmasligiga ko‘ra tasniflangan. Shu sababli, bizningcha, bu gap turlarini bir mezonga – sodda gapning gap bo‘laklari ishtirokiga ko‘ra turlari sifatida tadqiq etish maqsadga muvofiq. Turk tilidagi gaplar faqat kesimning ifoda materialiga, gap bo‘laklarining tartibiga hamda gapning ifoda maqsadiga ko‘ra tasniflari amalga oshiriladi. O‘zbek va turk tillaridagi sodda gap turlarini taqqoslab o‘rganish uchun maxsus tartibdagi modelga amal qilish muvofiq.

Xulosa va takliflar. O‘zbek va turk tillaridagi gap tasniflari umumiylikka ega bo‘lsa-da, farq qiluvchi tafovutli tomonlari ham anchagina. Xususan, gap tartiblarining

odatiy va odatiy emasligi turk tilida gapning yangi turi, ters gapning ajratilishiga sabab bo'lgan. O'zbek va turk tillarida gapning to'g'ri hamda teskari tartibi mavjud. Gap bo'laklari inversiyasi turk tilida o'zbek tilidagidan ancha keng tarqalgan bo'lib, fikr ifodalashning spesifik shakliga aylangan. O'zbek tilshunosligida darak gaplar sodda gapning ifoda maqsadiga ko'ra turlaridan biri o'laroq e'tirof etilgani holda, turk tilshunosligida ushbu sintaktik birlikni bo'lishli gap sifatida tadqiq etilgan.

ADABIYOTLAR

O'zbek tilidagi adabiyotlar:

1. ROZIQOVA, Gulnora. (1999). O'zbek tilida sintaktik polisemiya: Filol.fan.nomz.dis. Toshkent.
2. SIDDIQOV, Zafar. (2000). O'zbek va turk tillarida ko'ruv leksemalari semantikasi: Filol.fan.nomz...dis.avtoref. Toshkent.
3. USMONOVA, Shoiri.(1998). O'zbek va turk tillarida somatik frazeologizmlar: Filol.fan.nomz....dis.avtoref. Toshkent.
4. ChETIN, Mustafo. (2002). O'zbek va turk tillarida sintaktik derivatsiya: Filol.fan.nomz...dis.avtoref. Toshkent.
5. ShABANOV, Jumali. (2004). Turk va o'zbek tillarida harakat fe'llari fe'llari semantikasi: Filol.fan.nomz....diss. Toshkent.
6. XUDOYBERGANOVA, Zilola.(1999) O'zbek va turk tillarida fe'lning o'tgan zamon shakllari tizimi: Filol.fan.nomz.... dis. -Toshkent.
7. O'ZBEK TILI GRAMMATIKASI. (1976). Ikki jildlik. Toshkent: Fan.-J. II.
8. O'RINBOYEV, Baxtiyor. (1990). Hozirgi o'zbek adabiy tili so'z birikmasi va sodda gap sintaksisidan leksiyalar. Samarqand, SamDU nashri.
9. QURBONOVA, Muhabbat. (2002). Hozirgi zamon o'zbek tili (sodda gap sintaksisi uchun materiallar). Toshkent: O'zMU nashriyoti.
10. G'ULOMOV, Asqar, ASQAROVA, Matluba. (1987).Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent:O'qituvchi. HOZIRGI O'ZBEK ADABIY TILI. (1966). J.II. –Toshkent: FAN.

Turk tili va chet tilidagi adabiyotlar:

1. BANGUOĞLU, Tahsin. (1990). Türkçenin grameri. Ankara:Türk tarih kurumu basım evi.
2. GENCAN Tahir.N.(1971).Dilbilgisi. Istanbul, Fen fakültesi basım evi.
3. GRÖNBECH; Kaare.(1995). Türkçenin yapısı.(Çeviri: M.Akalın). Ankara: Bizim Büro Basımevi
4. DIZDAROĞLU, Hikmet.(1976). Tümcebilgisi. Ankara, TDK.
5. DEMİR, Nurettin, YILMAZ, Emine. (2003). Türk Dili. Ankara, Grafiker Yayıncılık.
6. EDISKUN, Haydar. (1993).Türkçe Dilbilgisi. Istanbul, Remzi kitapevi.
7. EKER, Süer.(2002). Çağdaş Türk Dili. Ankara, Grafiker.
8. ERGIN, Muharrem.(1993). Türk dili bilgisi. İstanbul, Bayrak.

9. YAMAN, Ertuğrul. (2000)..Türkiye Türkçesi ve Özbek Türkçesinin Söz dizimi bakımından karşılaştırılması. Ankara, TDK.
10. KARAHAN, Leyla. (1991). Türkçede Söz Dizimi. Ankara,: Akçağ.
11. LEES , R.B.(1962). A compact analysis of Turkish personal morphemes. American studies in Altaic linguistics. İndiana University Publications.İndiana,141-171.
12. TOPARLI, Recep. (1988). Türk Dili.: İki ciltlik. Erzurum, Ofset Tesisleri. - C.1.
13. HATIBOĞLU, Vecihe. (1982).Türkçenin Söz Dizimi. – Ankara, Ankara Üniversitesi basımevi.

Rus tillaridagi adabiyotlar:

1. BASKAKOV, Aleksey. (1984). Predlojenie v sovremennom tureskom yazike. Moskva: Nauka.
2. BURANOV, Dj. (1983). Sravnitel'naya tipologiya angliyskogo i tyurkskix yazikov. Moskva: Visshaya shkola.
3. GADJIYEV, Ninel. (1973). Osnovnie puti razvitiya sintaksicheskoy strukturi tyurkskix yazikov. Moskva: Nauka.
4. GADJIYEV, Ninel, SEREBRENNIKOV, Boris.(1986). Sravnitel'no-istoricheskaya grammatika tyurkskix yazikov: Sintaksis. Moskva: Nauka.
5. DMITRIEV, Nikolay K. (1961).«Detali prostogo predlojeniya». V kn.: Issledovanie po sravnitel'noy grammatike tyurkskix yazikov. Moskva:AN SSSR, 19-61.
6. DMITRIEV, Nikolay.K. (1971). Stroy tyurkskix yazikov. Moskva: Nauka.
- ISSLEDOVANIYa PO SINTAKSISU TYuRKSKIX YaZIKOV. (1962). Moskva: Izd. Vost.lit-ri
7. KONONOV, Andrey.N. (1941).Grammatika tureskogo yazika. Moskva, AN SSSR.
8. KONONOV, Andrey.N.(1960). Grammatika sovremennogo uzbekskogo literaturnogo yazika. Moskva, AN SSSR.
9. KONONOV, Andrey.N.(1956). Grammatika sovremennogo tureskogo literaturnogo yazika. Moskva, AN SSSR.
10. MAMAJANOV, A.(1975). Periodi v sovremennom uzbekskom literaturnom yazike: Avtoref....kand.filol.nauk. Tashkent.
11. NURMAXANOVA, Anvara.(1965).Tipi prostogo predlojeniya v tyurkskix yazikax. Tashkent, Nauka.
12. SEVORTYaN, Edvarl.(1961). «O nekotorig voprosax strukturi predlojeniya v tyurkskix yazikax». V kn.: Issledovanie po sravnitel'noy grammatike tyurkskix yazikov. Moskva,AN SSSR, 1961.-Ch.III.-S.5-18.
13. SINTAKSIS PROSTOGO PREDLOJENIYa V SOVREMENNOM NEMESKOM YaZIKE.(1982). Moskva: Moskovskiy Gosudarstvenniy pedagogicheskiy institut.
14. SRAVNITEL'NO-ISTORICHESKAYa GRAMMATIKA TYuRKSKIX YaZIKOV: MORFOLOGIYa..(1988). Moskva: Nauka.
15. XOSHIMOV, Ganijan. (2003). Tipologiya slojnogo predlojeniya v raznosistemnix yazikax: Avtoref.dis....dokt.fil.nauk. Tashkent.

АРЕАЛ ЛИНГВИСТИК ПАРАДИГМАГА АСОСЛАНГАН ЛИНГВИСТИК ХАРИТАЛАР

*Муродова Низора Қулиевна,
Навоий давлат педагогика институти
Ўзбек тилишунослиги кафедраси
профессори, филология фанлари доктори
E-mail: murodova59@inbox.ru*

Аннотация. Мақолада бугунги кунда ареал лингвистика соҳасида тадқиқ этилаётган лисоний ҳодиса (қонуният)ларнинг қайси ҳудудларда шаклланганлиги, вужудга келганлиги ва унинг тарқалиш йўллари кўрсатувчи янги парадигмага асосланган лингвистик атласларнинг яратилиши лозимлиги хусусида сўз боради.

Калит сўзлар: диалект зонаси, лингвистик география, ареал лингвистика, лингвистик хариталар, лингвистик макон, картографик моделлаштириш, макон-замон тушунчаси, туркий тиллар, концепция.

Аннотация. В статье обсуждается вопрос о необходимости создания лингвистических атласов (карт), основанных на новой парадигме, указывающей на то, в каких регионах сформировались, образовались и распространялись лисонийские явления (законы), исследуемые сегодня в области ареальной лингвистики.

Ключевые слова: диалектная зона, лингвистическая география, ареальная лингвистика, лингвистические карты, лингвистическое пространство, картографическое моделирование, понятие пространства-времени, тюркские языки, концепция.

Annotation. The article talks about the need to create linguistic atlases based on a new paradigm that show the ways in which the linguistic phenomena (laws) that are being researched in the field of areal linguistics were formed, appeared, and spread.

Keywords: dialect zone, linguistic geography, areal linguistics, linguistic maps, linguistic space, cartographic modeling, space-time concept, turkic languages, concept.

Кириш. Бугунги глобаллашув даврида ўзбек халқининг узок тарихий тараққиётга эга бўлган турмуш тарзи, урф-одатлари, маросимлари билан боғлиқ бўлган тили ва диалектини ўрганиш, тадқиқ қилиш, муайян ҳудудларда тарқалган тил хусусиятларини умумлаштириб, ареал умумийлик – тиллар иттифоқи, шевалар изоглоссаларини аниқлаш ва уларни карталаштириш ишларини амалга ошириш ареал лингвистиканинг долзарб масалаларидан биридир. Шунини айтиш жоизки, бугунги кунгача ўзбек шевалари бўйича яратилган лингвистик хариталар, албатта, маълум бир ҳудуддаги лингвистик ҳодисаларнинг ареали юзасидан тузилган бўлиб, уларда харитага тушириладиган материаллар аниқ таксонлар бўйича тайёрланиши, диалектал макон тўлиқ аниқланиши эътиборга олинмаган, тадқиқот

объекти бўлмасада, улар бугунги кунда яратиладиган лингвистик хариталар учун манба бўлиб хизмат қилади. Фақат харита - иллюстрациядан тортиб тадқиқот объектигача бўлиб, улар М.А.Бородинанинг лингво-ареал билимларнинг эволюцион ривожланиши ҳақидаги концепциясига мос келади ва ўзбек шевашунослиги тарихида диалектологиядан лингвогеографияга ўтиш даври босқичини ташкил этади [1].

Маълумки, дастлаб тиллар билан боғлиқ ҳудудий масалаларни ўрганувчи йўналиш ареал лингвистика эмас, лингвистик география йўналишида машҳур эди. Тилшуносликда ҳақиқатдан, диалектология ва тилларнинг таснифи жараёнидаги географик тушунчалар (тилларнинг тарқалиши ва қўлланиш ҳудудлари) бўйича катта тадқиқотлар амалга оширилган. А.Жўраевнинг таъкидлашича: ареалологиянинг янги фан сифатида вужудга келиши лингвистик маконда фаолият юритувчи аввал номаълум бўлган қолипларнинг кашф этилишини билдиради. Янги билимларнинг ўсиши билан бирга бўлган ҳудудий фанларнинг ривожланиши умумлаштириш жараёнлари билан боғлиқ. Шу билан бирга, ареал тилшунослик назарияси таркибида бўйсунувчи тизим (диалектология - лингвогеография-ареалология) шаклида умумлаштиришнинг маълум босқичларини ажратиб кўрсатиш тобора кучайиб бормоқда, бунда ҳар бир босқич (анъанавий парадигмадан янги лингвоареал парадигмага ўтишда) олдинги босқичнинг амалга оширилган, тўпланган илмий манбаларни ўз ичига олади. Янги босқичга ўтиш эса, умумлаштиришнинг янги босқичига тилшуносликнинг назарий концепциясига киритилган мавжуд тушунчаларни аниқлаштириш ва янги тушунчаларни шакллантириш билан бирга келади [2].

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Тил ҳодисаларини ареал тарқалишини ўрганишга XI асрда туркий тилларнинг илк таснифини берган Маҳмуд Кошғарий томонидан асос солинган. Шунингдек, олим туркий халқлар ва шевалар таснифида уларнинг тарқалиш ҳудудларини «Румдан Чингача» (Кичик Осиёдан Хитойгача) шаклда географик (ҳудудий) чегараларини харита орқали кўрсатиб беради [3].

Ўзбек тилшунослигида ҳам лингво-географик усулда маълум бир ҳудуддаги шевалар яхлит ҳолда ўрганилиб, ўзбек шеваларига бағишланган қуйидаги лингвистик хариталар яратилган. Ўзбек шеваларини хариталаштириш ишини бошлаб берган В.В.Решетов қурама ўзбек шеваларининг 49 та лингвистик атласини яратди [4]. ЎзРФА ҳозирги ўзбек тили, адабиёти ва фольклори илмий текшириш институтининг диалектология бўлимида ўзбек шеваларини ўрганиш бўйича Ш.Шоабдурахмонов раҳбарлигида кенг қўламли ишлар амалга оширилиб, олим томонидан ўзбек шевалари атласини яратишнинг назарий асослари юзасидан илмий изланишлар олиб борилди [5, 6]. Ўзбекистонда лингвистик географиянинг ривожланишида А.Шерматовнинг хизматлари каттадир. Олимнинг 1981 йилда “Лингвистик география нима” номли рисоласи яратилди [7]. 1978 йилда А.Шерматов томонидан Қуйи Қашқадарё шевалари бўйича 137 та лингвистик атласи яратилди [8]. Тадқиқотда Қуйи Қашқадарё шевалари 3га: ж-ловчи гуруҳ шевалар, й-ловчи гуруҳ шевалар, ўзбек-тожик икки тилли шевалар гуруҳларига бўлиб ўрганилган. Хариталарда Қуйи Қашқадарё ҳудудида истиқомат қиладиган

аҳоли этник таркиби, тарихи, ҳудудларда фонетик, морфологик, лексик ҳодисаларнинг тарқалиши ўз аксини топган.

Қ.Муҳаммаджонов томонидан 1988 йилда Жанубий Қозоғистондаги ўзбек шевалари ареал ўрганилиб, 150 тадан ортиқ хариталар яратилган [9]. Хариталарда Қозоғистондаги ўзаро таъсир қилувчи тилларнинг ўзбек шеваларига таъсирида юзага келган ўзига хос шевавий фарқлар кўрсатиб берилган.

Ю.Ибрагимов томонидан 2002 йилда Жанубий Оролбўйи ўзбек шевалари ареал ўрганилди ва хариталари яратилди. Жанубий Оролбўйи қадимдан тўртта туркий халқ – ўзбек, қорақалпоқ, қозоқ ва туркманларнинг аралаш яшаб келганлиги маълум, мазкур ҳудуд шевалари уч гуруҳга бўлиб ўрганилган. Ю.Ибрагимовнинг Жанубий Оролбўйи шевалари бўйича тузган хариталари 30 тадан иборат. Харитага 133 та аҳоли пункти туширилган [10].

Н.Муродова томонидан 2006 йилда Навоий вилояти ўзбек шевалари лексикаси лингвоареал усулда ўрганилиб, лингво-жуғрофий хариталари тузилди. Ушбу хариталар 100 тадан ортиқ бўлиб, жуда кўплаб лисоний бирликларнинг ареал тарқалишини акс эттирган. Тадқиқ этилган 209 та аҳоли пункти харитага туширилган. Муаллифнинг таъкидлашича, хаританинг лисоний материаллари тадқиқ этилаётган ҳудуддаги ўзбек шевалари ўзбек тилининг бошқа диалектал зонаси билан алоқасини аниқлаш имконини бергани, Навоий вилоятида кўп миллат вакиллари, жумладан, ўзбек, тожик, қозоқ тилида сўзлашувчи аҳоли истиқомат қилаётган мазкур ҳудудда: ўзбекча-тожикча (ёки тожикча–ўзбекча), қозоқча–ўзбекча иккитиллилик мавжуддир [11].

З.Ибрагимова томонидан 2009 йилда Қорақалпоғистон ўзбек шевалари қишлоқ хўжалик лексикаси лингвогеографик тадқиқ этилиб, 30 та харитаси тузилган. Харитага 87 та аҳоли пункти туширилган. Тадқиқотчининг таъкидлашича, қишлоқ хўжалик лексикасига тегишли сўзлар ва экин майдонига оид термин-номланишлар гуруҳи 452 тил бирлигидан иборат бўлиб, Қорақалпоғистон ўзбек шеваларининг тадқиқ этилаётган ареалида микромайдонларни ҳисобга олган ҳолда фарқланувчи белгиларига кўра, муайян системада, иерархия (поғонали) муносабатларида тақдим этилган.[12]

И.Дарвешов 2018 йилда Жануби-ғарбий Наманган шевалари фонетик-фонологик хусусиятларини ареал тадқиқ этган. Жануби-ғарбий Наманган шевалари фонетик-фонологик белги хусусиятларига кўра икки гуруҳга бўлиб ўрганилган: 1. Шарқий ареал. 2. Шимолий ва марказий ареал. Географик жойлашувига кўра қуйидаги уч диалектал зона асосида мазкур ҳудуд шевалари ареал тадқиқ этилган:

I. Жануби-ғарбий Наманган шарқий ареали шевалари гуруҳи, шева хусусиятларига кўра қарлуқ ва қипчоқ лаҳжаси.

II. Жануби-ғарбий Наманган шимолий ареали шевалари гуруҳи, шева хусусиятларига кўра қипчоқ лаҳжаси.

III. Жануби-ғарбий Наманган марказий ареали шевалари гуруҳи, шева хусусиятларига кўра қарлуқ ва қипчоқ лаҳжаси.[13]

Н.Раҳмонов томонидан 2020 йилда Навоий вилояти ўзбек шевалари морфологик хусусиятлари, сўз ясалиши бўйича тўпланган шева материалларини

лингвоареал жиҳатдан ўрганилган. Навоий вилоятининг диалектал минтақалари бўйича материаллар тўпланиб, шу асосда Навоий вилояти ўзбек шевалари морфологик хусусиятларини акс эттирувчи 30 яқин лингво-географик хариталар тузилган. Навоий вилояти шеваларининг морфологик хусусиятларини ўрганиш ва хариталаштириш учун мазкур ҳудуддаги 300 га яқин қишлоқлардан диалектологик материаллар тўпланган. Бироқ шеваларнинг морфологик жиҳатдан умумийлигини ҳисобга олган ҳолда, мазкур ҳудуд шевалари 112 та аҳоли пунктига бирлаштирилиб, хариталаштирилган [14].

Г.Норова томонидан 2021 йилда Зарафшон воҳаси ўзбек шевалари лексик хусусиятларининг ареали Ўзбекистон ҳудудлари бўйича қиёсий тадқиқ этилиб, республиканинг барча вилоятларида диалектологик экспедициялар ўтказилиб, экспедиция давомида тўпланган фактик материаллар асосида Зарафшон воҳаси ўзбек шеваларининг 20 дан ортиқ лингвистик атласи яратилди [15].

Шу сабабли бу даврда амалга оширилган юқорида номлари қайд этилган олимларнинг тадқиқотларларида ўзбек шевалари қиёсий- тавсифий ва лингво-географик усулда ўрганилиб, лингвистик хариталари яратилган. Лингвистик география соҳасида катта илмий тадқиқот ишларини амалга оширган А.Шерматовнинг таъкидлашларича, диалектологиянинг текшириш объекти жонли диалектал нутқ, диалектал луғатлар, илмий асарлар, қайси даврга ёки қайси ҳудудга оидлигидан қатъи назар, умуман диалектал текстлар тадқиқотидан иборат бўлса, лингвистик география лингвистик атласлар, диалектал луғатлар, илмий тадқиқотлар ва маълум ҳудудгагина оид диалектал матнлар билан иш кўради.

А.Б.Жўраевнинг “Ўзбек тили ҳудудни ареал тадқиқ этишнинг назарий асослари” номли монографиясида [1] ўзбек тилида сўзлашувчи массивнинг диалект ҳудудлаштириш концепциясида қуйидаги лингвоареал муаммоли масалалар ҳам инобатга олинган: бошланғич нукта – лингвоареал тадқиқотлар билан боғлиқ ҳолда мақсадни шакллантириш; мақсадли нукта – ҳудудий атлас, кейин микроатласлар туркумини яратишга қаратилган муаммоли саволларни ишлаб чиқиш кераклиги, бу микроатласларнинг қуйидаги мавзули йўналишларини белгилаш имконини бериши кўрсатилган.

I. Диалект ҳудуди, азонал майдон, лаҳжаларни тизимли таҳлил қилиш, макон-замон ғоясини эътиборсиз қолдирмаслик, диалект зонасининг марказлашган нуктаси, фуқароларнинг нутқий хулқ-атворининг кўп хилма-хиллиги, зонанинг суб фокус доминантлари ва субдоминантлари, орол ҳодисалари, диалект зонаси/азонал ҳудуднинг периферияси, чегара хусусиятлари, диалект зонаси /азонал ҳудуднинг лингво-ареал алоқалари устида ишлаш.

II. Диалектнинг асосий нуктасидаги зоналар, фокуснинг таксономик тузилишини, теварак-атрофдаги шевалар билан ўзаро таъсирини кўриб чиқиш, диалект зонасининг марказлаштирилган нукталарининг ўзаро таъсирини аниқлаш, эфемер ҳодисалар, уларни экспресс хариталаш ва б.ш.к.

III. Ўзаро таъсир қилувчи диалект зоналари ва азонал ҳудудларнинг диалект-лингвистик муҳити шароитларининг умумий кўриниши, қиёсий таҳлил жараёнида харитага олинган объектларни аниқлаш, ўзаро таъсир қилувчи диалект зоналарининг экотонлари, диалект сўзловчиларининг миграциялари, диалект

зоналари занжирлари, ўзбек тили диалектал зоналарининг кўшни Ўрта Осиё тиллари диалектал зоналари билан ўзаро таъсири, диалект зоналари ва азонал ҳудудларининг вақт бўйича ўзаро таъсири каби масалалар устида ишлаш ва б.ш.к.

Тадқиқот методологияси. Ареал лингвистиканинг таҳлилий усули турли минтақалардаги шеваларда учрайдиган лингвистик ҳодисаларни аниқлаш ва уларнинг қўлланиш майдонини аниқ белгилаш, ареал тарқалишини харитада кўрсатишдан иборат. Шунинг учун хариталаштириш ареал лингвистиканинг ҳам усули, ҳам натижасидир. Ареал лингвистиканинг иш усулларидан бири изоглосса (гр.isos ўхшаш,бир хил ва гр.glossa тил ҳодисаси) айна бир лисоний ҳодисанинг тарқалиш чегараларини белгиловчи чизик, ҳудуд чегараларидир. Лингвистик хариталарда маълум бир ҳодисаларнинг ареал тарқалиши, унинг марказини аниқлашда изоглоссалардан фойдаланилади. Хариталарда кўрсатилган изоглоссалар орқали лингвистик ҳодисаларнинг ареал тарқалиши тўғрисида хулосалар берилади. Ареал тилшунослик ўзига хос усуллардан ташқари инновация зоналарини аниқлаш ва тилнинг тизим ичидаги хусусиятларини, тил жараёнларини очиб берадиган генетик усуллардан фойдаланади. Ареал тилшунослик мутахассислари хариталарда кўрсатилган лингвистик ҳодисаларни бир-бири билан солиштириб, уларни шарҳлаб, инновациялар қайси марказларда пайдо бўлганлиги ва улар қанчалик кенг тарқалганлиги, уларнинг ривожланишига нима тўсқинлик қилаётгани тўғрисида хулосалар беришида тил ҳодисаларининг чегаралари билан бирга иқтисодий, сиёсий, этногрфик ва маданий чегаралари ҳам инобатга олинади. Бу маълум бир тилнинг тарихини етарли даражада билиш ва ҳудудий кўшни тиллар ҳақида маълумотга эга бўлиш, тилларнинг дивергентсия ва яқинлашув қонуниятларини тушунишда ёрдам беради. Шунингдек ,ареал тилшунослик тилнинг тузилишини ўрганишда типологик ва тизимли тадқиқ қилиш усулларига асосланади ва биргаликда тил типининг фонетик ва грамматик хусусиятларини аниқлайди. Бу усуллар алоҳида тилларнинг хусусиятларини тўлиқроқ очиб беради. Унинг мақсади тилнинг тарқалиш соҳаларини тавсифловчи кесишган изоглосслар массасида ушбу хусусиятларни тилнинг барча сатҳларида ўзига хос томонларини аниқлашдир. Ареал лингвистиканинг бир қатор характерли усуллари, масалан, маълум бир ҳодисанинг янгилашиш марказларини белгилаш ёки ушбу ҳодисаларнинг заифлашув зоналарини аниқлаш билан қиёсий грамматика устида ишлайди. Ареал тилшунослик архаизмлар ва инновацияларни аниқлашда янги усулларни ҳам тавсия этади. Архаизмларни очиб берувчи ареал ривожланиш усуллари чуқур таҳлилни талаб қилишига асосланади .Бу қиёсий-тарихий, типологик таҳлил усуллари билан изоҳланади Маълумки, ареал тилшуносликда боғланган ва конвергент изоглосслар мавжуд:биринчиси ягона генетик жамоага тегишли тилларда ривожланади,уларни ўрганишда қиёсий-генетик тадқиқот усулларидан фойдаланилади. Конвергент изоглосслар маълум бир ҳудудий тилларнинг узоқ муддатли ҳудудий алоқалари натижасида ёки алоҳида, ҳудудий жиҳатдан кўшни бўлмаган тилларнинг параллел ривожланиши натижасида юзага келади. Бу типологик таҳлил усуллари орқали амалга оширилади.

Ареал тилшунослик тарихининг турли босқичларида лингвоареал методларнинг ривожланиши ўзига хос хусусиятларни намоён этди. Бу фарқларнинг

сабаблари орасида, бир томондан, ўрганилаётган таксон ҳақидаги билимларнинг чуқурлашиши ва бошқа томондан, тилни маконда ўрганишнинг мақсад ва вазифаларини ишлаб чиқиш орқали етакчилик қилди. Ареал тадқиқотларда қўлланилган усуллар ва услублар бир хил хусусиятга эга эди. Ҳозирда лингвоареал тадқиқотларни амалга оширишда диалектал–лингвистик ҳодисанинг ҳудудий қўламини аниқлаш имконини берадиган, оғзаки, кейин картографик тавсифларда намоён бўлган қиёсий –ареал ёндашув зарурати юзага келди. Лингвоареал тадқиқотнинг янги усуллари доимий бойиб боради. Ҳозирги босқичда бу жараён тилни маконда ўрганишда янги мақсадларнинг пайдо бўлиши билан ажралиб туради. Ўзбек тилида сўзлашувчи массивни ўрганишда диалект зонаси ҳақидаги назарий ғояларнинг ривожланишини тадбиқ этиш лингвоареал методологиянинг ўзгариш тенденцияларини ҳам белгилайди.

Таҳлил ва натижалар. Лингвогеографик тадқиқот усуллари фақат хариталаштиришга қаратилган бўлиб, макондаги диалектларни ўрганишга ёрдам берадиган бошқа усуллар ва воситалар: дендрограммалар, жадваллар, диаграммалар, турли хил схемалар йўқ эди. Ўзбек диалектологиясида шеваларнинг ўзаро боғланишлари, ўзаро таъсирлари кам ўрганилган. Шунингдек, шева материалларининг маҳаллий хусусиятлари тўғрисидаги маълумотлар кенг ёритилмаган, улар орасида изчиллик йўқ эди. Хариталарда ифодалаш мақсадга мувофиқ бўлган мавзулар аниқланмаган эди. Анъанавий тадқиқот парадигмасида диалектал фактлар тавсифи асосий ўрин эгаллаган. Файласуф Х.Г.Гадамер: Шубҳасиз, тадқиқотнинг моҳияти ва аҳамияти фақат фактларнинг қўлами билан ўлчанмайди. Аксинча, биз учун фактлар уларни тасвирлай олган киши туфайлигина ҳақиқатдан ҳам аҳамиятли бўлиб туюлади. Шунинг учун бизнинг қизиқишимиз, албатта, фактларга тегишли, аммо фактлар фақат бизга кўрсатилган нуқтаи назар туфайли аҳамиятлидир деган фикрларни билдиради [16].

Хариталар яратишнинг янги усули моҳиятан маълумот бир таксон доирасида амалга ошириладиган қуйидаги тамойиллар занжирини амалга оширишдан иборат: лингво-ареалга нисбатан мақсадни шакллантириш, тадқиқот-фактик материалларни тўплаш (макон-замон тушунчаси эътиборда) - қиёсий–тизимли тавсифдаги материалларни тизимлаштириш (макон-замон тушунчаси асосида). Бу ерда хариталаш-картографик моделлаштириш улар социолингвистик, статистик ва бошқа маълумотномалар билан бойитилади. Хариталаштириш учун тузиладиган анкеталардаги саволлар адабий тилни тавсифлашнинг анъанавий шакли: фонетика, морфология, лексика, синтаксисдан ташқари аввалги анкеталардан фарқли равишда маълум бир ҳудудий муаммо, унинг ечими устида ишлашни ҳам эътиборга олиши керак.

Ўзбек шеваларида шундай сўзлар ҳам борки, айрим фонетик фарқларни ҳисобга олмаганда, улар адабий тилга хос сўз билан бирга ишлатилиб, шевалараро бир хил маънони билдириб келади. Бундай лингвистик ҳодисаларни хариталаштиришда макон-замон тушунчасини инобатга олиб, ҳудудлардаги шева зоналарининг лексик ўзаро таъсири, улар ўртасидаги ўхшашликнинг тарихий асосларини ўрганиш ҳам керак бўлади. Масалан: Бухоро, Самарқанд, Хоразм, Қашқадарё, Сурхондарё, Навоий, Тошкент шевалари зоналарининг лексик ўзаро

таъсирини мазкур ҳудудлардан тўпланган фактик материаллар асосида уларнинг баъзи ҳудудлари бўйича қуйидаги хулосаларни бериш мумкин. Бухоро, Хоразм шеваларида учрайдиган изолексемаларнинг кўпчилиги бир хил қўлланилади: *эрқайын // арқайин, ғулун, дасмал, кәди ва бошқа жуда кўплаб сўзларни келтириш мумкин. Тарихий манбаларга асосланиб, мазкур ҳудудлар Бухоро ва Хива иккита диалект зоналари ҳудудлари қадимдан карвон йўллари орқали боғланганлигини айтиш мумкин. Бу иккита диалект зоналари ҳудудларининг узликсизлигини белгилайди. Бухоро ва Хива ўртасидаги савдо алоқалари тўғрисида И.И.Демезон шундай маълумотларни келтиради: Хивадан жуда кўп от, буқа ва туя терилари олинади; ярим ипак чизикли газламалар, Бухоро фабрикаларида ишлаб чиқарилган газламалар каби юпқа эмас, балки анча бардошли ва амалий, уларни қирғизлар ва хитойлар бажонидил сотиб оладилар; Бухородан Хивага сифатли олмалар, кўп миқдорда индиго, кўк чой ва айниқса, тамаки, қуритилган мевалар, ипак белбоғлар, ипак ва пахта матолари, шакар хом ашёси ва бошқа нарсалар экспорт қилинади. Ипак, гуруч, жугари ва жуда кўп буғдой билан тикилган пахта рўмоллари ҳам сотилади. Мазкур ҳудудлар шеваларидаги соҳавий сўзларнинг ўхшашлиги улар ўртасидаги алоқаларнинг натижаси деб баҳолаш мумкин. Бундай маълумотлардан лингвистик ҳодисаларнинг лингво- ареали, тарихийлиги, инновацион маркази ҳақида хулосалар чиқарса бўлади.*

Ареал лингвистик янги парадигмада миқдорий фарқларни, маълум бир таксон доирасида амал қилувчи статистик тенденцияларни хариталарда акс эттириш билан иллюстрацион харитадан харитани ўрганиш объектига ўтиш кутилади, бунда картографик моделлаштиришга йўл очилади.

Хулоса ва таклифлар. Ареал лингвистиканинг лисоний-жуғрофий, ареал йўналишида тил ва шеваларни илмий тадқиқ қилиш ўзбек тили ва туркий тиллар тарихи ҳамда ўзбек шевалари ҳақида қимматли илмий – назарий хулосалар беришига шубҳа йўқ. Ўзбек халқ шеваларини атласлашнинг аниқ тематик йўналишларини аниқлаш, ўзбек тилида сўзлашувчи массивни ҳудудий ўрганишнинг мақсадини тўғри шакллантириш, кейинги лингво-ареал парадигмага ўтиш – макон-замон тушунчаси мақсадларни белгилаш ва амалга ошириш учун хизмат қилади.

Диалектал сўзларни ареал ўрганиш айрим сўзларнинг қадимдан бизгача қандай товуш ўзгаришлар билан етиб келганини, тилимизнинг тарихини билишимиз учун, лингвистик ҳодисаларнинг ареал тарқалишидаги сабаб моҳиятини аниқлаш учун зарур. Шунингдек, ареал лингвистиканинг янги парадигмасига ўтишда юқорида келтирилган бир қанча муаммолар устида ишлаш ҳам талаб қилинади. Бунинг учун ҳар бир диалект зонаси ва азонал ҳудуд учун диалект-лингвистик тўплам зарур бўлади.

АДАБИЁТЛАР

1. Бородина М. А. Проблемы лингвистической географии. – Москва, Л., 1966. – 220 с.
2. Джураев А.Б. Теоретические основы ареального исследования узбекского язычного массива. – Ташкент, 1991. – С. 218.
3. Решетов В.В. О диалектологическом атласе узбекского языка // Второе региональное совещание по диалектологии тюркских языков. – Казань, 1958. – С.16-20.
4. Махмуд Кошғарий. Девону луғотит турк. I. II. III. – Тошкент, 1960 – 1963.
5. Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек адабий тили ва халқ шевалари. Филология фанлари доктори диссертацияси. – Тошкент, 1963. – 483.
6. Шерматов А., Шоабдурахмонов Ш. Атлас узбекских народных говоров // Тюркское языкознание: материалы III Всесоюзной конференции. – Ташкент, 1985. – С.75-77.
7. Шерматов А. Лингвистик география нима? – Тошкент, 1981. – 58 б.
8. Проблемы исторического развития и современного функционирования узбекских диалектов (По материалам говоров Низовья Кашкадарьи). Дисс...д-ра филол.наук. – Ташкент, 1978. – 339 с.
9. Мухамеджанов К. Ареальное исследование узбекских говоров Южного Казахстана. Автореф. дис. ...д-ра филол.наук. – Ташкент, 1988. – 44 с.
10. Иброҳимов Й. Жанубий Оролбўйи ўзбек шевалари тадқиқи. Филология фанлари доктори диссертацияси. – Тошкент, 2000. – 366 б.
11. Муродова Н. Ўзбек тили Навоий вилояти шеваларининг лингво-ареал талқини (лексика материаллари асосида). Филология фанлари доктори диссертацияси. – Тошкент, 2006. – 309 б.
12. Ибрагимова З. Қорақалпоғистон ўзбек шевалари қишлоқ хўжалик лексикаси. Филология фанлари номзоди диссертацияси. – Тошкент, 2009. 133 б.
13. Дарвешов И. Жануби-ғарбий Наманган шеваларининг фонетик-фонологик хусусиятлари. Филология фанлари номзоди автореферати. – Тошкент, 2018.
14. Раҳмонов Н. Ўзбек тили Навоий вилояти ўзбек шевалари морфологик хусусиятларининг лингвоареал тадқиқи. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори(PhD). – Самарқанд, 2019. – 136 б.
15. Норова Г. Ўзбек тили Зарафшон воҳаси ўзбек шевалари лексикасининг лингвоареал тадқиқи. Филология фанлари бўйича фалсафа доктори(PhD). – Жиззах, 2021. – 127 б.
16. Гадамер Х.Г. Истина и метод: основы философской герменевтики. – Москва, 1988. – 700 с.

СОҲАВИЙ-ТАВСИЯВИЙ ТИЛШУНОСЛИК ЙЎНАЛИШЛАРИ ХУСУСИДА

*Абузалова Меҳринисо Кадировна,
Бухоро давлат университети ўзбек
тилшунослиги ва журналистика
кафедраси профессори,
филология фанлари доктори
E-mail: m.k.abuzalova@buxdu.uz*

Аннотация. Мақолада бугунги кунда давр билан боғлиқ ўзбек тилшунослигида ҳам фанлараро, соҳалараро интеграциялашув жараёни кетаётганлиги, бу эса истиқболли илмий қарашлар, ғоялар ва ёндашувларга эга бўлган янги интеграцион фанларнинг (фанларнинг яқинлашиши ва ўзаро алоқа жараёни) шаклланиши ва тараққий этишига йўл очиб бераётганлиги хусусида сўз боради.

Калит сўзлар: соҳалараро интеграциялашув, лингвоиктисодиёт, психолингвистика, тиббиёт, тиббий терминлар, атамалар, косметология, ижтимоий-иктисодий самара.

Аннотация. В статье отмечается, что в современном узбекском языкознании идет процесс междисциплинарной и межотраслевой интеграции, что открывает путь для формирования и развития новых интегративных дисциплин (конвергенция дисциплин и процесс взаимодействия) с перспективными научными взглядами, идеи и подходы.

Ключевые слова: междисциплинарная интеграция, лингвистическая экономика, психолингвистика, медицина, медицинские термины, термины, косметология, социально-экономический эффект.

Annotation. The article notes that in modern Uzbek linguistics there is a process of interdisciplinary and intersectoral integration, which opens the way for the formation and development of new integrative disciplines (convergence of disciplines and the process of interaction) with promising scientific views, ideas and approaches.

Keywords: interdisciplinary integration, linguistic economics, psycholinguistics, medicine, medical terms, terms, cosmetology, socio-economic effect.

Кириш. XXI аср бошларидаги глобал ўзгаришлар бошқа фанларда бўлгани каби дунё тилшунослигида ҳам истиқболли илмий қарашлар, ғоялар ва ёндашувларга эга бўлган янги интеграцион фанларнинг (фанларнинг яқинлашиши ва ўзаро алоқа жараёни) шаклланишига ва тараққий этишига сабабчи бўлди. Бугунги кунда давр билан боғлиқ ўзбек тилшунослигида ҳам фанлараро,

соҳалараро интеграциялашув жараёни кечмоқда. Лингвистика ва маданиятни боғлаб турувчи лингвомаданиятшунослик, лингвистика ва маънавиятни боғлаб турувчи лингвомаънавиятшунослик, лингвистика ва экологияни боғлаб турувчи лингвоэкология, лингвистика ва шахсни боғлаб турувчи лингвоперсоналогия, тилларнинг тарқалиш ҳудудлари ва улар ўртасидаги муносабатларни ўрганиш билан шуғулланувчи ареал тилшунослик, этник маданият муаммоларини ўрганувчи этнолингвистика, нутқни шакллантириш жараёнларини, шунингдек, нутқни идрок этиш ва шакллантиришни тил тизими билан ўзаро боғлиқликда ўрганадиган психологик тилшунослик, лингвистик воситалардан фойдаланишнинг ҳуқуқий жиҳатлари билан шуғулланадиган ҳуқуқий тилшунослик ёки суд тилшунослиги, математик лингвистика, компьютер лингвистикаси ва бошқа шунга ўхшаш қўшма фан ва соҳалар шаклланмоқда ҳамда тадқиқот ишлари олиб борилмоқда.

Янги асрда фақат амалий татбиққа эга, натижаларини истеъмомчилар сўрайдиган ва уларга **ижтимоий-иқтисодий самара тақлиф** этадиган **тилшунослик** ўз кучи билан яшашга ҳақли [1].

Жумладан, бугунги кунда амалий қиммат касб этаётган **психоллингвистика** ҳам нутқнинг психик жиҳатларини ўрганадиган соҳа сифатида ривожланди. Амалий тилшунослик билан боғлиқ бўлган психоллингвистика нутқ ҳосил қилиш, нутқни қабул қилиш, умуман, нутқ фаолиятини ўрганадиган фан ҳисобланади. Матннинг психоллингвистик таҳлилида адабиётшунослик, тилшунослик, психология, мантиқ фанларининг ўзаро алоқа жараёнларини кузатиш мумкинки, бунда ўқувчи-талабадан юксак иқтидор, билим ва синчковлик талаб этилади. Зеро мулоқотда персоналогик хусусиятлар, яъни шахснинг характер фазилатлари, тафаккур тарзи, касб-кори, дурёқараш, тил қобилияти кабилар воқеланади. Кишилар мулоқотидаги *кодлаш* ва *декодлаш* жараёнлари инсон мия фаолияти, тафаккур билан боғлиқ бўлиб, психоллингвистиканинг тадқиқот предметига киради. **Код** – хабарни сақлаган шартли белгилар системаси бўлса, **декодлаш** кодни асл белгилар тизимига тескари ўзгартириш жараёни, яъни асл хабар(кенг маънода) ни қабул қилиш демакдир. **Тафаккур** инсон мияси фаолияти билан боғлиқ бўлиб, улар *оралигида* бўлади. Маълум бир хабарни кодлаш усуллари эса ранг-баранг. Айниқса, бугун Smart(аклли) жамият шаклланмоқдаки, у ўзига хос коммуникатив маконни шакллантирди, янги белги-символлар(мобиль телефондаги турли белгилар, мем ва гифлар)ни шакллантирди ва нутқий тежамкорликка эришилди.

Асримиз ибтидосида субстанциал тилшуносликда аниқланган содда гап ($[WP_m]$), қўшма гап ($[WP_m-WP_m]$), уюшган гап ($[(E_1-W_2)-(E_2-W_2)] P_m$), сўз бирикмаси ($[W \rightarrow W]$), сўз гап ($[W^A]$) ҳамда ($[WF]$) – сўзшаклнинг умумий лисоний қолиплари код характерида бўлиб, маълум бир шакл ва мазмуннинг барқарор яхлитлиги сифатида яшайди ва хусусий ҳодиса сифатида нутқда реаллашади, яъни декодланади дейиш мумкин. Айтиш мумкинки, мулоқотда юзага чиқадиган сўзлардан тортиб қўшма гапларгача бўлган нутқий ҳосилалар инсон тафаккурида мавжуд кодларнинг декодланишидир.

Корпус лингвистикаси соҳасида бугунги кунда фаол сўзга айланган *разметкалаш* тушунчаси ҳам код характеридадир. Корпус лингвистикасида лемма

ва тег сўзлари фаол қўлланилади. Лемма кодга қиёсланса, теглаш декодлашга тенг туради: <Сотиболди>(лемма) [от], [ат. от.], [шахс н.], [б. к.], [бирл. с.] каби теглаш декодлаш(хабарни қабул қилиш)га мисол бўла олади.

Айни пайтда кўпчилик кичик ва ўрта бизнес билан шуғулланаётганлиги сабабли, дунёнинг турли мамлакатларида иқтисодийга қизиқиш ортиб бормоқда. Иқтисодий ҳаётдаги янги ўзгаришлар ушбу соҳада ҳам турли атамаларнинг ёзма ва оғзаки матнларда намоён бўлишига олиб келди. Бу эса ҳар бир соҳа бўйича луғатчиликнинг лингвистик асосда тараққий этишига сабаб бўлмоқда. “...Иқтисодийнинг етакчи йўналишлари: бухгалтерия-молия, эконометрия, менежмент, маркетинг, логистика ва халқаро иқтисодий муносабатлар йўналишлари бўйича қулай ва аввалги изоҳли луғатлардан фарқли, эски ўзбек тилида мавжуд бўлган терминларни муомалага киритиш, ўзбек тили асосчилари бўлмиш Алишер Навоий, Маҳмуд Қошғарий асарларидан иқтисодийга оид атамалар синонимларга бойлигини инобатга олиб, терминларни жонлантириш ҳисобига Ўзбекистонда иқтисодий илм-фанини ривожига хизмат қиладиган, ҳар бир иқтисодчининг жавонидан махсус ўрин эгаллайдиган изоҳли луғат ишлаб чиқиш зарурати мавжуд [2].

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Жамиятда кечадиган ўзгаришлар тилга таъсир қилмай қўймайди. Ижтимоий ҳаётда содир бўлаётган ўзгаришлар билан бир вақтда мулоқотнинг шакл ва турлари ҳам мураккабланиши. Демак, тил билан жамиятда содир бўлаётган иқтисодий жараёнлар ўртасидаги алоқадорлик ривожланади. Бунинг натижасида янги илмий фан сифатида **лингвоиқтисодиёт** доирасида интеграциялашган таълимга янги ёндашувларни шакллантириш зарурати туғилмоқда. Лингвоиқтисодиётнинг мустақил фан сифатида ривожланиши муаммоси баъзи назарий ишлар доирасида жуда кенг муҳокама қилинмоқда ва бу бир қатор тадқиқот мавзулари учун муаммо ечими сифатида хизмат қилиши кутилмоқда. Шунини таъкидлаш керакки, “лингвоиқтисодиёт” атамасининг ўзи биринчи марта Т.М.Тарасевичнинг мақоласида [3] ишлатилган, жаҳон тилшунослигида эса “иқтисодий тилшунослик” атамаси маъқул кўрилади. Бўлажак мутахассисларнинг халқаро меҳнат бозорида ўзларининг муносиб ўринларини эгаллашларига имкон берадиган профессионал инглиз тили, ўзбек тилини билиш даражасига эришиш учун ҳам иқтисодийнинг тилшунослик билан интеграциялашуви зарур деб ҳисоблаймиз. Иқтисодий ва тилшуносликнинг ҳамкорлиги нуктаи назаридан шаклланиган “соҳа тили” махсус атамалар ва нутқий кўчимлар мажмуасини ўз ичига олади ва улар луғатини тартиб бериш давр талаби ҳисобланади.

Тадқиқот методологияси. Иқтисодийнинг бугунги глобал ривожини тилнинг бошқа луғавий бирликлари қатори мазкур соҳа лексик тизимида ҳам лисоний ўзгаришлар, тўлдирилишлар бўлиши муқаррарлигини кўрсатади. Инсоният биринчи навбатда “иқтисод” тушунчасига дуч келган. Қатор терминологик тизимларда бўлгани каби иқтисодий терминларининг шаклланиши узок ўтмишга бориб тақалади. Қадимги Ҳиндистонда яратилган «Веда»ларда, зардуштийлик динининг муқаддас китоби бўлган «Авесто», яъни «Ҳаёт йўриқномаси»да ҳам илк муҳим иқтисодий фикрлар баён этилган. «Авесто»да зироатчиликни

ривожлангириш, янги ерларни очиш бўйича фаол сиёсат олиб бориш кераклиги уқтирилган бўлиб, “Инсон ерни ташласа, унга қарамай қўйса, ундай одам ўзгалар эшиги олдида турган доимий гадойга айланади”, дейилган бўлиб, танбалликнинг оқибати гадойликни келтириб чиқариши нозик ўхшатмалар асосида далилланган.

Қуръони Карим ҳам илк иқтисодий тушунчалар асоси саналиб (VII-VIII асрлар), мазкур муқаддас китобда Оллоҳ таоло савдога катта аҳамият берган, судхўрликни, яъни *рибоъ* (судхўрлик фоизи)ни ҳаром деб билган. “*Дарё бўйида таҳорат қилсаларингиз ҳам сувни исроф қилманглар*” каби қоидалар айнан ҳозирги замон иқтисодиёти ва экологияси учун ниҳоятда аҳамиятли саналади. Иқтисодий муносабатларнинг ҳуқуқий асослари ислом таълимотидан бошланган десак, муболаға бўлмайд.

Таҳлил ва натижалар. Иқтисодиёт соҳаси лексик тизимининг ривожланиш тарихини халқ оғзаки ижоди намуналарида, Маҳмуд Қошғарийнинг “Девони луғотит турк”[4] асарида кузатишимиз мумкин, яъни бугунги кунда тарихий лексик бирликка айланган баъзи иқтисодиётга оид атамалар қўлланганлигининг гувоҳи бўламиз (*асиғ*- фойда, *алтун* - олти тилла, *сарт* – савдогар, *тавар* - жонли, жонсиз мол, товар ва бошқалар).

Юсуф Хос Ҳожиб, Алишер Навоий, Заҳриддин Муҳаммад Бобур ва бошқаларнинг илмий-бадий меросларида ўзбек иқтисодий терминларининг илк намуналари ишлатилганки, булар лингвоиқтисодиёт шаклланишида ўзига хос ўрин тутган манбалар деб ҳисобланади. Мутафаккир шоир Алишер Навоий

*То ҳирсу ҳавас хирмони барбод ўлмас,
то нафсу ҳаво қасри барафтод ўлмас,
то жабр зулм жонига бедод ўлмас,
эл шод ўлмас, мамлакат обод ўлмас*

каби мисраларида мамлакатнинг ободлиги, иқтисодиётнинг ривожланиши инсоният маънавияти билан узвий боғлиқ эканлигини тараннум этган. Алишер Навоий қаламига мансуб “Вақфия” иқтисодий атамаларга бой асар бўлиб, тарихий-иқтисодий атамалар ҳақида муҳим маълумот, шарҳлар берилган муҳим манба саналади.

“*Одамий эрсанг, демагил одамий, Оники йўқ халқ гамидин гами*” мисраларида ҳам инсонпарварлик ғояси билан бир қаторда, халқнинг оғирини енгил қилиш каби иқтисодиёт масалалари кўтарилган, десак муболаға бўлмайд.

“...ўзбек иқтисодиёт терминологияси икки манба: ўзбек тилининг ички имкониятлари ва хорижий тиллар асосида ривожланиб ва бойиб келган. Бу манбанинг биринчиси асли ўзбекча бўлиб, ўзбек тилида қадимда истеъмолда бўлган ёки иқтисод соҳасида янги тушунчаларни ифодалаш учун хизмат қилган атамалар ҳисобланади. Иккинчиси эса, ўзга тиллар, аниқроғи, инглиз, форс-тожик, араб, рус ва бошқа тиллардан ўзлаштирилган атамалардир”[5].

Аср бошида *ўзбек модели, шок терапияси, кредит, сармоя, холдинг, пул муомаласи, бозор иқтисодиёти, пул синиши, валюта айирбошлаш, иқтисодий уруш, соғлом иқтисодиёт* каби қатор лисоний бирликлар тилимиз хазинасидан жой ола бошлади.

Хулоса ва таклифлар. Дарҳақиқат, иқтисодиёт жамиятда энг муҳим соҳа бўлиб, ушбу соҳага мансуб лингвистик бирликлар барча жамият аъзоларига тушунарли, мантиқан асосланган бўлиши лозим. Айни кунларда тавсифий тилшунослик ўз ўрнини соҳавий-тавсиявий тилшунослик йўналишларига бўшатиб берган экан, **тиббий соҳага тегишли атамаларни** ҳам миллий, ўзбекона, оммабоп вариантларда тайёрлаш – шу соҳадаги илмий муаммонинг ечимига хизмат қилади. Қадимдан сайқалланиб келган, аждодлардан мерос бўлиб қолаётган бебаҳо бойликнинг ворислари сифатида она тилимизни авайлаш, асраш, қўриқлаш барчамизнинг вазифамизга киради. Биз ўзбек атамашунослиги захирасини бойитиш мақсадида тиббий бирликларнинг электрон платформасини яратдик. Мазкур платформада она тили имкониятларидан кенг фойдаланиб тиббий-илмий терминлар атамалар орқали ёритилган, яъни аниқ ва ихчам терминлар билан бирга уларнинг сермазмун изоҳлари берилган, айтилиши ноўрин бўлган тиббий терминларнинг халқона вариантлари жойлаштирилган. Тиббиётга оид атамалар электрон платформаси мукамал кўринишга эга бўлган тиббий эвфемизмлар луғати, тиббий перифразалар, тиббий лексика метафоралари луғати, уларнинг электрон варианты, мобил иловаларини яратиш заруратини юзага келтирмоқдаки, бу яратилажак ўзбек тили миллий корпуси учун ҳам ғоят аҳамиятли ҳисобланади.

“Аёлнинг гўзал бўлиши учун фақат битта имконият, лекин жозибали бўлиши учун юз мингта имконият бор”, деган шиор бугунги косметология соҳасининг шиорига айланган, дейиш мумкин. Дарвоқе, косметологик терминлар – бу **косметология** соҳасида қўлланиладиган атамалар саналиб, улар икки йирик гуруҳни ташкил этади: а) замонавий косметологик терминлар (*пилинг, мезотерапия, акне, биоэпиляция, массаж* ва бошқалар); б) миллий косметологик терминлар (*хина, ўсма, сурма* ва шу кабилар). Косметологик атамаларни миллийлик доирасидан келиб чиққан ҳолда тадқиқ этиш, дунё тилшунослигида бўлгани каби улар луғатини тартиб бериш ҳам соҳа лингвистикаси олдида турган вазифалардан саналади ва бу соҳада ҳам тадқиқот ишлари бажарилмоқда.

Сурмадин кўзлар қаро, қўллар хинодин лоларанг,

Ҳозадин юзларда тобу, ўсмадин қошлар таранг мисралари билан бошланувчи байтда қўлланилган *сурма, хино, ҳоза, ўсма* каби сўзлар косметологияга оид сўзлар луғавий маъно гуруҳини ташкил этадики, бу соҳага оид терминларнинг ўзига хос пайдо бўлиш тарихи мавжудлигидан далолат беради.

АДАБИЁТЛАР

1. Менглиев Б. Тилшунослик самара берсин//“Soha lingvistikasi: tilshunoslik va tibbiyot integratsiyasining muammolari, yechimlari hamda istiqbollari” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – Vuxoro: Tadqiqot.uz, 2021. – B. 17.

2. Касимова М.С., Джаббарова Ш.Г. Иқтисодий терминларнинг қўлланилиши: муаммолар ва ечимлар//“Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журналі. -№ 5, сентябрь-октябрь, 2017 йил.

3.Тарасевич Т.М. Проблемы интеграции экономики и лингвистики на современном этапе // Вестник Тамбовского университета. Серия: Гуманитарные науки. 2008. No 4. –Рр. 246-250.3, к.247

4.Qoshg‘ariy Mahmud. Devonu lug‘otit turk. III tomlik. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2017.

5. Касимова М.С., Джаббарова Ш.Г., Зияева М.М. Ўзбек тилида иқтисодиётга оид атамаларнинг қўлланилиши//“Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар” илмий электрон журналі.- № 4, июль-август, 2020.

ЎЗБЕК ЎҚУВ ЛУҒАТЧИЛИГИНИНГ ТАРАҚҚИЁТ БОСҚИЧЛАРИ

*Бахриддинова Башорат Мадиевна,
Қарши ДУ Ўзбек тилишунослиги кафедраси мудири,
филология фанлари доктори, профессор
E-mail: baxriddinova74@mail.ru*

Аннотация. Мақолада ўзбек лексикографиясида ўқув луғатларининг ўрганилиш тарихи, ўзбек ўқув луғатчилигининг шаклланиши ва тараққиётининг асосий босқичлари жаҳон ўқув луғатчилигининг инновацион концепциялари ва замонавий лингвистик парадигмалар кўзгусида таҳлил қилинади.

Калит сўзлар: луғат, ўқув луғати, мактаб луғати, ўқув луғатчилиги, луғат-грамматика, комплекс луғатлар, лексик минимумлар, икки тилли луғат, кўп тилли луғат, таржима луғатлар.

Аннотация. В статье анализируется история образования учебных словарей в узбекской лексикографии, основные этапы становления и развития узбекской учебной лексикографии в свете инновационных концепций мировой учебной лексикографии и современных лингвистических парадигм.

Ключевые слова. словарь, учебный словарь, школьный словарь, учебная лексикография, словарь-грамматика, комплексные словари, лексический минимум, двуязычный словарь, многоязычный словарь, переводные словари.

Abstract. The article analyzes the history of educational dictionaries in Uzbek lexicography, the main stages of the formation and development of Uzbek educational vocabulary in the light of innovative concepts of world educational vocabulary and modern linguistic paradigms.

Keywords. dictionary, educational dictionary, school dictionary, educational lexicography, grammar dictionary, complex dictionaries, lexical minimum, bilingual dictionary, multilingual dictionary, translation dictionaries.

Кириш. Жаҳон тилшунослигида кузатилгани каби ўзбек тилшунослигида ҳам илк лингвистик манбалар луғат кўринишида юзага келган бўлса-да, назарий лексикографиянинг шаклланиши узок тарихга эга эмас.

Мамлакат тараққий этса, тил ҳам тараққий этади, мамлакатнинг қудрати унинг расмий тили, она тили мақоми, мавқеини ошишига имкон яратади. ХХ асрнинг ўрталарига келиб жаҳоннинг кўпгина ривожланган давлатлари, хусусан, АҚШ, Буюк Британия, Россия, Германия, Франция каби давлатларда давлат тилини тараққий эттириш, миллий тилни ва хорижий тилни ўрганишга эътибор кучайди. Ҳукумат луғатларни ушбу мақсадга эришишнинг энг зарурий воситаси деб тан олди ва давр тилшунослиги олдига муҳим ижтимоий-сиёсий буюртма – тилдан

фойдаланиш самарадорлигини ошириш ва хорижий тилларни тезкор ўргатишга хизмат қилувчи мактаб луғатларини яратиш вазифасини қўйди. Даврнинг етук тилшунослари, лексикографлари, педагог ва психологлари бу борада жиддий илмий изланишлар олиб боришди. Кўпгина давлатларда умумий луғатчиликдан янги йўналиш – ўқув луғатчилиги тармоғи ажралиб чиқди. Жаҳон лексикографиясининг ноёб хазинаси сифатида тан олинган кўп функцияли мумтоз луғатларни ўқув луғати кўзгуси остида тадқиқ қилиш анъанаси юзага келди. Ибтидоий мактаблар учун ўқув қўлланма вазифасини ўтаган илк луғат-грамматикаларнинг ўз даврида жамият ва мамлакат тараққиётига қўшган муҳим ижтимоий, сиёсий, маданий-маърифий хизмати ўрганилиб, ушбу вазифани бажара оладиган янги типдаги мактаб луғатини яратишга катта эътибор қаратилди. Шу тариқа луғатнинг антик вазифаси “тирилтирилди”, луғат таълимнинг зарурий воситаси қаторига киритилди, тилшунослик деган фан ўзининг илк вазифаси, яъни тилдан амалий фойдаланиш кўникмасини ўстириш учун хизмат қилиш вазифасига қайтарилди; барча умумий луғат аслида ўқув луғатидан келиб чиққанлиги илмий асосланди.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Хўш, туркий луғатчилик, хусусан, ўзбек луғатчилиги илдизи қайси даврларга бориб тақалади? Жаҳон тилшунослигида бўлгани каби илк туркий луғатларни ҳам ўқув луғати нуктаи назаридан талқин қилиш мумкинми?

Маълумки, Ўзбекистонда лексикографик тадқиқотлар XX асрнинг 60-йилларидан бошланади. Бунда Ш.Файзуллаева, Н.Расулов, К.Мухиддинов, Э.Умаров, С.Ф.Акобиров, М.С.Солиев, Х.Фаттоҳов, Л.М.Одинаева, Т.Кадиров, М.Зияева, Ғ.Абдурахмонов, С.Муталлибов, М.Миртожиев, К.А.Шарофиддинова, З.Ҳамидов, А.Мадвалиев ва бошқаларнинг хизмати катта бўлган.

Собиқ шўро давлати тасарруфидаги кўпгина миллий тилшуносликларда бўлгани каби XX аср бошларидан ўзбек тилида ҳам ўқув луғати типдаги илк луғат қўлланмалар пайдо бўла бошлади. Жумладан, “мактаб ўқувчилари учун”, “ўрта мактаблар учун” серияларида миллий мактабларда рус тилини ўқитиш самарадорлигини ошириш мақсадида икки тилли русча-ўзбекча, ўзбекча-русча таржима луғатлари, оммавий саводхонликни таъминлаш, қолаверса, кирилл алифбосига ўтилиши муносабати билан адабий тил меъёрларини тезкор ўргатиш зарурати билан имло луғатлари нашр этилди.

XX аср охирларига келиб ўзбек луғатчилиги янги турлар билан бойиди: энциклопедик, имло, орфоэпик, морфем, частотали, терс, фразеологик, диалектал, этимологик луғатлар туркуми яратилди. Тилшуносликда амалий луғатчилик соҳасида эришилган муайян муваффақиятлар билан бир қаторда ўқув луғатчилигининг назарий муаммоларига бағишланган тадқиқотлар ҳам пайдо бўла бошлади. Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, шўро даврида бу йўналишда амалга оширилган дастлабки тадқиқотлар давр талаби асосида яратилган рус тилини ўқитиш воситалари устида олиб борилади. Жумладан, М.Х.Тўхтаўжаева (1), М.М.Абдурахимов (2), Б.Т.Ҳайитов (3), Т.А.Бушуй (4), Г.А.Каллибекова (5), И.А.Сиддиқова (6), Г.И.Бобоеваларнинг (7) ишларида собиқ шўро даврида миллий

мактабларда рус тилини самарали ўқитиш мақсадида яратилган икки тилли русча-ўзбекча ўқув луғатлари асосий тадқиқ объекти бўлиб хизмат қилади.

Хусусан, айти пайтда ўрта мактабнинг бошланғич синфлари учун яратилган “Рус тили” дарслиги асосий муаллифи ҳисобланган М.Х.Тўхтаўжаеванинг ишларида ўзбек тилида мавжуд бўлган икки тилли русча-ўзбекча мактаб луғатлари таҳлил қилиниб, уларни тузиш тамойиллари ва такомиллаштиришга доир амалий тавсиялар ишлаб чиқилади. (1) Истиқлолнинг дастлабки йилларида академик А.Ҳожиёв раҳбарлигида И.А.Сиддиқова сифат синонимларнинг ўқув луғатларда берилиши бўйича номзодлик диссертациясини ёқлайди. Бироқ ушбу диссертация учун ҳам тадқиқ объекти сифатида 1990 йилда А.П.Ҳожиёв ва С.Л.Кимлар муаллифлигида нашр этилган русийзабон фойдаланувчилар учун мўлжалланган “Ўзбекча-русча синонимлар луғати” танланади (6).

Тадқиқот методологияси. Жаҳоннинг илғор лексикографик анъаналари, қолаверса, мазкур лексикографик манбаларнинг мураккаб табиати, кўпқирралилиги (ҳам изоҳли, ҳам таржима, ҳам энциклопедик, ҳам грамматик характерга эгаллиги билан замонавий луғатдан фарқланиши), тил лексик қатламини ўрганиш билан бирга унинг грамматик қурилишига доир маълумотларни ҳам қамраб олгани, фойдаланувчисининг аниқлиги, асосан, ҳукуматнинг махсус буюртмаси билан яратилгани ва бошқа сабаблар ўзбек лексикографиясининг Х-ХVII асрлар оралиғида яратилган нодир намуналарини ҳам ўқув луғати нуқтаи назаридан ўрганиш лозимлигини тақозо этмоқда.

Таҳлил ва натижалар. Ўзбек тилига давлат тили мақомининг берилиши, миллий мустақилликнинг қўлга киритилиши натижасида давлатнинг расмий тили – ўзбек тилига эътибор кучайди. Она тили таълими олдидаги асосий вазифа ижодий тафаккур соҳибларини етиштириш деб белгиланди. Когнитив асосда яратилган она тили дарсликлари билан ишлаш дарсликка ёрдамчи воситаларни кенгайтириш, луғат ва турли ахборот банкларини яратишга бўлган талабни янада оширди. Тилшунослигимизда “ўқув луғати”, “ўқув луғатчилиги” терминлари пайдо бўлди. Хусусан, профессор А.Нурмоновнинг 2002 йилда нашр этилган “Ўзбек тилшунослиги тарихи” китобида ўзбек лексикографиясининг эришган ютуқлари сарҳисоб қилинар экан, ўзбек лексикографиясида янги тармоқ – ўқув луғатчилигига асос солинганлиги таъкидлаб ўтилди (8). Ижтимоий тармоқдаги qomus.info манзилига жойлаштирилган Онлайн Энциклопедияда “Лексикография” терминига А.Мадвалиёв томонидан ёзилган изоҳда “ўқув лексикографияси (тил ўрганишга махсуслашган луғат)” лексикографияниг бир тури сифатида келтирилди. (9)

Махсус тадқиқ этилмаган бўлса-да, таниқли олимларнинг шу соҳа муаммоларига бағишланган айрим мақолалари эълон қилина бошлайди. Жумладан, Ҳ.Неъматов (10), Р.Сайфуллаева (11), Б.Менглиёв (12), А.Мадвалиёв (13), Б.Йўлдошев (14), Н.Улуқов (15) қабиларнинг ишларида замонавий таълимда она тили ўқитиш самарадорлигини оширишда ўқув луғатининг ўрни масалалари ёритилди. С.Нормамаатов (16), С.Ғофурова (17) ва бошқаларнинг лексикография соҳасида олиб борилган тадқиқотларида ўзбек тилида яратилган ўқув луғатлари ҳам таҳлилга тортилди.

1981 йилда нашр этилган “Ўзбек тили лексикологияси” китобида ўзбек луғатчилиги тарихи ва турли даврда яратилган луғат типлари хусусида сўз борар экан, муаллифлар уларни тўрт даврга ажратиб тавсифлайди:

1. XI-XIII аср. Араб луғатчилиги анъаналари асосида яратилган луғатлар (Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” ва муаллифи номаълум “Аттуҳфатуз закияти филлуғатит туркия” луғати);

2. XV асрдан 1862 йилгача бўлган давр. Асосан, Алишер Навоий асарлари матнидаги сўзлар изоҳига бағишланган луғатлар;

3. 1878 йилдан 1917 йилгача бўлган давр. Чор Россиясининг Марказий Осиё аҳолиси билан “тиллашиши”ни таъминлаш мақсадида яратилган луғатлар (изоҳ бизники – Б.Б.).

4. 1926 йилдан ҳозиргача бўлган даврни ўз ичига олади. (18) Бу давр Е.Д.Поливановнинг “Русча-ўзбекча луғат”и билан бошланиб, мазкур дарслик яратилган давргача бўлган муддатда тузилган луғатларни қамраб олади.

Агар эътибор қилинса, таснифда луғатчилик тарихидаги ҳар тўрт давр мамлакат ижтимоий-сиёсий, маданий ҳаётидаги муҳим босқичлар, аниқроғи, халқнинг тарихий тараққиёт босқичлари билан боғланыпти. Биринчи даврга мансуб арабча-туркча ёки туркча-арабча икки тилли луғатларнинг юзага келиши Ўрта Осиё мамлакатларида араб тилининг, иккинчи даврга мансуб форсча-туркча, чиғатойча-форсча, туркча-форсча икки тилли луғатларнинг яратилиши форс-тожик тилининг, учинчи даврга мансуб русча-сартча, сартча-русча икки тилли луғатларнинг юзага келиши Чор Россиясининг минтақага кириб келиши, тўртинчи даврга мансуб русча-ўзбекча, ўзбекча-русча луғатнинг пайдо бўлиши собиқ шўро ҳокимиятнинг ўрнатилиши билан боғлиқ равишда рус тилининг таъсири кучайган даврда шу тилларни ўргатиш эҳтиёжи асосида дунёга келганлиги билан характерланади. Бироқ дарслик муаллифлари луғатларни даврлаштирар экан, уларнинг ҳар бир даврда муайян мафкураининг тил сиёсатида доир манфаати учун хизмат қилгани, ҳукмрон тилни ўқитиш билан боғлиқ буюртма асосида юзага келганига урғу бермайди. Албатта, тасниф асосига бундай ёндашиш давр сиёсатида ҳам мос келмас эди.

А.Мадвалиевнинг истиқлол йилларида нашр этилган “Ўзбек терминологияси ва лексикографияси масалалари” номли китобида (19) муаллиф мавжуд луғатларни “Форсча-ўзбекча, ўзбекча-форсча” луғатлар, “Русча-ўзбекча, ўзбекча-русча луғатлар”: 1) Чор Россияси даврида тузилган русча-ўзбекча, ўзбекча-русча луғатлар; 2) Шўролар даврида тузилган русча-ўзбекча, ўзбекча-русча луғатлар, 3) Ўзбекистон мустақиллиги йилларида яратилган русча-ўзбекча, ўзбекча-русча луғатлар” каби мавзулар остида ўрганишида луғатнинг муайян даврда муайян мафкура тилини ўқитиш билан боғлиқ функциясига асосланганлиги сезилади. Муаллиф ўринли таъкидлаганидек, “кўрсатиб ўтилган луғат ва сўзлашгичлар, асосан, тузувчиларнинг маҳаллий аҳоли билан бевосита алоқаси жараёнида, жонли сўзлашув ва талаффузга асосланиб тузилган ва чор амалдорларининг ўз ҳокимиятини, мустамлакачилик сиёсатини янада мустаҳкамлаш, маҳаллий аҳолини тобеликда сақлаб туриш каби тор амалиётчилик мақсадларини амалга ошириш учун мўлжалланган эди” (19, 168-169). А.Мадвалиев ўз фикрлари исботи

учун З.Алексеевнинг дастлабки русча-ўзбекча сўзлашгичи аннотациясида келтирилган “Туркистон ўлкасида яшовчи ҳар қандай киши (бу ўринда рус киши) учун сартлар билан мулоқотда зарур бўладиган сарт тили иборалари. Хўжайинлар ва бойвучча хонимлар, савдогар ва заминдорлар учун... фойдали қўлланма” (19, 169) жумласини келтиради.

Шу нуқтаи назардан ёндашсак, ўзбек тилининг академик лексикологиясида келтирилган таснифдан ўрин олган аксарият луғатларни ўқув луғати тоифасига киритиш мумкин. Мазкур китоб муаллифларининг қуйидаги фикри диққатимизни тортади: “Ўзбек луғатчилигининг тўрт даврига ҳам ўз характери билан мос келмаган айрим луғатлар бор. Бу луғатларнинг ўзига хос томони шундан иборатки, 1) улар фақат таржима луғати, кўп тиллидир; 2) кичик ҳажмга эга; 3) сўзлиги тематик усулда жойлаштирилган; 4) сўзлик рўйхати савдо учун зарур бўлган лексика билан чегараланган” (18, 168) М.Замахшарийнинг “Муқаддиматул адаб”, М.Чингийнинг “Келурнома”, Исҳоқхонтўра Ибротнинг “Сарт тили луғати” шу тоифага мансуб луғатларга мисол сифатида келтирилади. Тил ўргатиш учун хизмат қилгани, ҳажман кичиклиги, фойдаланувчи учун қулайлаштирилгани, сўзликнинг муайян мақсадга йўналтирилгани, мўлжалнинг аниқлиги каби академиклексикология муаллифлари ажратган белгилар айнан ўқув луғати тавсифига мос тушади.

Мустақиллик йилларида яратилган ўзбек тили луғатлари типологияси ҳақида сўз юритилган бошқа дарслик ва қўлланмаларда ҳам ўқув луғати алоҳида лексикографик жанр сифатида ажратилмаса-да, умумий белгилари билан ўқув луғати тоифасига мансуб луғатларнинг махсус луғат сифатида бериб борилиши кузатилади. Жумладан, Э.Қиличовнинг 1999 йилда нашр этилган “Ҳозирги ўзбек адабий тили” қўлланмасида луғатлар ҳажмига кўра турларга ажратилади ва кичик махсус луғатларга қуйидагича изоҳ берилади: “Махсус луғат типига ён луғат ёки мактаб луғати киритилади. Мактаб луғатлари сўзлигига кўпроқ дарсликларда қўлланган сўзлар берилади” (20).

В.Г.Гак томонидан ажратилган Европа луғатчилиги тарихининг илк даври – “Луғатларгача бўлган давр”да (21) яратилган глоссарийларнинг юзага келишига, асосан, муқаддас китоблардаги **маъноси тушунарсиз сўзларни изоҳлаш** (дин, эътиқод бирлигига эришиш), тасарруфидаги мамлакатлар аҳолисига **мафкура тилини тезкор ўргатиш** (мафкура тилининг мақомини ошириш, тил орқали сиёсий бирликка эришишни таъминлаш) мақсади сабаб бўлганлигини кўриб ўтган эдик. Жумладан, Қадимги Месопотамия, Миср, Юнонистон каби илк цивилизация ўчоқларида милoddан олдинги XXV асрга оид шумер глоссарийлари, уч тилли шумер-аккад-хетт маълумотномалари (эр. ав. XIV – XIII), Ниппурдаги ибодатхона кутубхонасидан топилган луғат кўринишидаги мактаб грамматикалари (эр. ав. X – VIII аср), Гомер ва бошқа антик ёзувчиларнинг асарлари асосида яратилган глоссарийлар, Византиялик Аристофан (эр.ав. III – II асрлар) ва Дионисий Фракийскийларнинг (II аср) луғат характеридаги мактаб грамматикалари, Квинтилианнинг нутқ маданиятига доир антик ўқув қўлланмалари (милoddнинг I асрлари), Поллуксининг машҳур “Ономастикон”и (II асрнинг охири III аср боши), Европа мамлакатлари, хусусан, Буюк Британия, Германия, Франция, Испания, шунингдек, Россия, Шарқ мамлакатларида милoddнинг ўрта асрларида яратилган

лексикографик манбалар – лексикон ва азбуковникларнинг аксари икки тилли луғат шаклида бўлган ва тиллараро алоқани таъминлаш, она тилини, шунингдек, хорижий тилларни ўргатиш учун хизмат қилган.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, ушбу илк лексикографик маҳсулотлар мактабда (кўпинча ибодатхона қошидаги) муқаддас китоблар, антик адабиёт намуналари, халқ оғзаки ижодига мансуб асарлардаги маъноси тушунарсиз сўзларни изоҳлаш, нутқ ўстириш, нотикликка ўргатиш ишида қўлланма вазифасини ўтаган. Шу боис уни В.Г.Гак “луғат” эмас, “луғатларгача бўлган давр маҳсули” (21, 17) деб атаган. Мазкур воситаларнинг мактабда асосий қўлланма вазифасини ўтагани, таълимий мақсадга йўналгани, луғат материалининг фақат сўзлик ёки луғат мақола эмас, балки грамматик қоида, топшириқлардан ҳам иборатлиги, муайян сўз маъносини изоҳлашда халқ оғзаки ижоди намуналари, даврнинг таниқли ижодкорлари, олимлари асарларидан парчалар билан бойитилгани асрлар давомида уларга нисбатан дарслик сифатида қаралишига, тил ўргатиш учун хизмат қилгани, тилдаги тушунарсиз сўзлар маъносини изоҳлагани, сўзликни беришда кўпинча алифбо, баъзан мавзувий тартибга асослангани эса мазкур воситаларга луғат деб қаралишига сабаб бўлиб келган.

Аниқроғи, жаҳон лексикографиясининг илк намуналари, аввало, мафкура манфаатига хизмат қилиш, адабий тилни меъёрлаштириш, қолаверса, тиллараро ва маданиятлараро алоқани таъминлаш вазифасини бажарадиган луғат ва дарслик ўртасида оралиқ ўқув воситаси ҳисобланган.

Туркий луғатчиликнинг илк намунаси бўлган мавжуд луғатларни ҳам шу нуқтаи назардан талқин қилсак, ўзбек луғатчилигининг шаклланишини ҳам ўқув луғатчилиги билан боғласак, бўлади.

Хулова ва таклифлар. Жаҳон ўқув лексикографияси, хусусан, ўзбек луғатчилиги намуналарини кузатишимиздан маълум бўладики, антик луғат – илк ўқув луғатларининг пайдо бўлишига ҳукмрон мафкура тилини ўқитиш, замонавий ўқув луғатларининг яратилишида она тили, унинг лексикаси, грамматик қурилиши, илмий меъёрларини ўқитиш, шу билан бир қаторда хорижий тилларни тезкор ўргатиш эҳтиёжи сабаб бўлган. Замонавий ўқув луғатчилигининг пайдо бўлиши турли давлатларда мамлакатнинг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, маданий тараққиёти, қолаверса, миллий тил Ренессанси билан боғлиқ кечган. Шу нуқтаи назардан ўзбек ўқув луғатчилигининг, аввало, икки даврини ажратамиз:

I. XI аср бошидан XX аср ўртасигача бўлган давр. Асосан, ҳукмрон мафкура тилини ўқитиш эҳтиёжи билан юзага келган луғат-грамматикалар;

II. XX аср охиридан бугунги кунгача бўлган давр. Она тили ва жаҳон тилларини ўқитиш зарурати билан яратилган замонавий ўқув луғатлар.

Ўзбек тилида яратилган илк луғатларнинг барчасида икки вазифани бажариш мақсад қилиб олинган – **тил лексик сатҳини акс эттириш ва тилнинг грамматик қурилишини тасвирлаш**. Бу эса мазкур луғатларнинг ўз даврида муайян тилни ўқитиш воситаси вазифасини бажаргани билан боғлиқ. Шу сабабли мутахассисларнинг ўзбек тили тарихида яратилган илк луғатларни шу нуқтаи назардан тасниф қилгани ҳам кузатилади. Жумладан, А.Нурмонов уларни “Луғатларда грамматика масалалари” мавзуси остида таҳлил қилади. (8, 106)

Шунга кўра бу даврга мансуб луғатларни **луғат-грамматика** деб номладик. Уларни шартли равишда қуйидаги даврларга ажратиб таҳлил қиламиз:

1. X-XIV асрлар. Араб лексикографияси анъаналари асосида яратилган ва ўз даврида туркий тилли аҳолининг араб тили, арабларнинг туркий тилни ўрганиши учун хизмат қилган арабча-туркча, туркча-арабча икки тилли луғат-грамматикалар;

2. XV-XVII асрлар. Ўзбек ва форс-тожик тилларида ёзилган бадий, илмий-маърифий асарлар, хусусан, Алишер Навоий асарлари бўйича яратилган форсча-туркча, туркча-форсча икки тилли луғат-грамматикалар;

3. XIX-XX асрлар. Собиқ шўро даврида яратилган русча-ўзбекча, ўзбекча-русча икки тилли ва адабий тил меъёрларини ўргатиш мақсадида яратилган ўқув луғатлар;

XXI аср бошларидан ҳозиргача бўлган давр. Истиклол йилларида яратилган янги авлод ўқув луғатлари.

АДАБИЁТЛАР

1. Тохтаходжаева М.Х. Двухязычные учебные словари и принципы их составления. – Ташкент: Ўқитувчи, 1981. – 183 с.

2. Абдурахимов М.М. Узбекская языковая афористика как объект системы учебных двухязычных словарей (на материале узбекского и русского языков): Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Ташкент, 1982. – 17 с.

3. Хайитов Б.Т. Фразеологические единицы русского языка в двухязычном словаре (нормативно-стилистический аспект): Автореф. дисс... канд. филол. наук. – Москва, 1987. – 26 с.

4. Бушуй Т.А. Фразеология русского языка в двухязычном словаре: Дисс. ... канд. филол. наук. – Самарканд, 1989. – 250 с.

5. Каллибекова Г. А. Проблемы учебной лексикографии: Автор. дисс. канд. филол. наук. – Нукус, 1992. – 48 с.

6. Сиддикова И.А. Семантизация прилагательных в учебном узбекско-русском синонимическом словаре: Автореферат дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1995. – 21 с.

7. Бобоева Г.И. Лингвистические принципы семантизации лексических единиц в двухязычном учебном словаре: Дисс... канд. филол. наук. – Душанбе, 2007. 177 с.

8. Нурмонов А. Ўзбек тилшунослиги тарихи: Олий ўқув юртлари ўзбек филологияси факультетларининг талабалари учун ўқув қўлланма / Масъул муҳаррир: А.Рустамов. – Тошкент: Ўзбекистон, 2002. – 232 б.

9. Онлайн энциклопедия. Лексикография. А.Мадвалиев. <https://qomus.info/encyclopedia/cat-1/leksikografiya-uz/>

10. Неъматов Ҳ., Бахриддинова Б. “Бешикдаги Алпомиш” – луғатлар гулдастаси. “Маърифат”. – Тошкент, 2007, № 76.

11. Сайфуллаева Р., Эрназаров Т. Ўқув луғатлари яратиш – долзарб вазифа // “Тил ва адабиёт таълими”, 2007. № 4. – Б. 4–6.

12. Менглиев Б.Р., Бахриддинова Б.М. Ўқув луғатчилиги: талаб ва эҳтиёж. «Айюб Ғулом ва ўзбек тилшунослиги масалалари». Илмий тўплам. – Тошкент, 2009. – Б. 34-41;

13. Менглиев Б.Р., Бахриддинова Б.М. Ўқув луғатлари. “Маърифат”, 2013, № 82.
14. Мадвалиев А. Ўзбек терминологияси ва лексикографияси масалалари. Тўплам. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2017. – 384 б.
15. Йўлдошев Б. Ўзбек лингводидактикаси тараққиётида ўқув лексикографиясининг ўрни масаласига доир // НавоийДПИ ахборотномаси, 2015, 1-сон. – Б. 66–72.;
16. Йўлдошев Б. Ўзбек тилшунослигининг мустақиллик йилларидаги тараққиёти ҳақида. Хорижий филология. №3, 2016 йил. – Б. 9–15.
17. Uluqov N. Lingvistik kompetentlikni shakllantirish omillari. “Til va adabiyot ta’limi”, 2018-yil, 6-son. – В. 16–18.
18. Нормаматов С.Э. Ўзбек луғатчилигининг шаклланиши ва ривожланишида жадид маърифатпарварларининг ўрни. Филол.фан... фан доктори (DSc) дисс. – Тошкент, 2019., – 250 б.
19. Гофурова С. Салоҳиддин Тошкандай ва унинг “Луғати салос” асари // Ўзбек тили ва адабиёти, 2009, 2-сон. – Б. 84–86;
20. Гофурова С. Ўзбек лексикографияси тарихида яратилган кўп тилли луғатлар ҳақида. [Электрон ресурс]. URL: <https://iscience.in.ua/>
21. Ўзбек тили лексикологияси. Муаллифлар жамоаси. – Тошкент: Фан, 1981. – Б. 294–296.
22. Мадвалиев А. Ўзбек терминологияси ва лексикографияси масалалари. Тўплам. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2017. – 384 б.
23. Қиличов Э. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Бухоро: 1999. – Б. 125–126.
24. Гак В.Г. О некоторых закономерностях развития лексикографии (учебная и общая лексикография в историческом аспекте) / В.Г. Гак // Актуальные проблемы учебной лексикографии. – Москва, 1977. – С. 11–27.

АССОЦИАЦИЯ ТЕРМИНИ ВА УНИНГ ТИЛШУНОСЛИК ФАНИГА КИРИБ КЕЛИШИ

*Лутфуллаева Дурдона Эсоновна,
филология фанлари доктори, профессор
Ўзбекистон халқаро ислом академияси
E-mail: 1965ddd@mail.ru*

Аннотация. Мазкур мақолада “ассоциация” термини ва унинг фанга кириб келиши, тилшуносликда тил бирликларининг инсон хотирасида бир-бирини ёдга тушириш хусусиятига нисбатан *ассоциациатив муносабат* термини қўлланилиши, *ассоциатив меъёр*, *ассоциатив майдон* тушунчаларининг кириб келиши, тилни ассоциатив ўрганишнинг аҳамияти тўғрисида сўз юритилади.

Калит сўзлар: ассоциация, ассоциациатив муносабат, ассоциатив меъёр, ассоциатив майдон, стимул сўз.

Аннотация. В данной статье говорится о термине «ассоциация» и его вхождении в науку, использовании термина ассоциативная связь в языкознании, в связи с особенностью запоминания друг друга в памяти человека, введении понятий ассоциативной нормы, ассоциативного поля, важность ассоциативного изучения языка.

Ключевые слова: ассоциация, ассоциативная связь, ассоциативная норма, ассоциативное поле, слово-стимул.

Annotation. This article talks about the term “association” and its entry into science, the use of the term associative connection in linguistics in connection with the peculiarity of remembering each other in human memory, the introduction of the concepts of associative norm, associative field, the importance of associative language learning.

Key words: association, associative connection, associative norm, associative field, stimulus word.

Кириш. *Ассоциация* термини латинча *associatio* сўзидан олинган бўлиб, *бириктириш*, *ўзаро алоқа* маъноларини англатади [1]. Ушбу термин биринчи марта 1690 йилда инглиз философи, психолог Ж.Локк томонидан қўлланган. Аммо Ж.Локкга қадар ҳам антик фалсафада қадимги дунё философлари Платон ва Аристотел томонидан ғоялар ассоциацияси ҳақидаги қарашлар илгари сурилганлиги маълум. Ушбу философларнинг маълумотига кўра инсонда юзага келган бироро ғоя, албатта, иккинчи бир ғояни ёдга туширади. Инсон хотирасида бир ғоянинг бошқа бир ғояни эслатиши уларнинг ўзаро ўхшашлиги ёки бир-бирига ёндош ҳолатда эканлиги асосида юз беради. Шунга кўра Аристотел ғояларнинг ўхшашлик, кетма-кетлик ва контрастлик (қарама-қаршилиқ) асосида ўзаро

ассоциатив боғланиши ҳақида маълумот берган. Платон эса ғояларнинг ўхшашлик ва ёндошликка кўра бир-бирини ёдга тушириши ҳақида хулоса чиқарган.

Психологияда *ассоциация* термини фалсафадан фарқли тарзда инсон руҳиятида кузатиладиган бирор психик жараён, ҳодисанинг қонуний тарзда инсон онгида бошқа руҳий жараённи келтириб чиқариши, уни ёдга солишига нисбатан қўлланилган.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Ж.Локк *ассоциация* терминини айни шу маънода, яъни инсонда юз берган психик жараёнларни бир-бири билан боғловчи ассоциатив алоқага нисбатан қўллаган [2].

Машҳур философ ва психолог Ж.Локк “хурофот ва “ёлғон ғоялар”нинг юзага келиши масаласини ёритишда *ассоциация* терминидан фойдаланган. У инсонда бирор ғоянинг ҳосил бўлиши жараёнида ассоциация асосида бошқа ғояларнинг тасодифий, эркин боғланиши юз беради деб ҳисоблаган” [3]. Унинг ассоциация ҳақидаги қарашлари XVIII-XIX асрларда фалсафий ва психологик ассоцианизм оқимининг юзага келишига тўртки берди.

Ж.Локкнинг ассоциация ҳақидаги психологик қарашлари XVIII аср ўрталари ва XIX асрнинг бошларида классик ассоцианизмнинг шаклланишига тўртки берди. Манбаларда ассоцианизм оқимининг юзага келиши инглиз врачлари ва философи Д.Гартли номи билан ҳам боғланади. У 1749 йилда эълон қилган «Инсон устидан назорат» китобида ассоциация тамойилларидан фойдаланган.

Д.Гартли асаб тизимига таъсир кўрсатувчи барча психик ҳодисалар ортида ассоциация қонунияти ётиши ҳақида хулоса чиқаради. Унинг фикрича, ташқи оламдаги нарса-предметлар инсон ҳиссий органларига таъсир кўрсатиб, миёда вибрацияларни юзага келтиради. Бундай вибрациялар миёда у билан боғлиқ бирор ҳатти-ҳаракатни ёдга солади [3].

Тадқиқот методологияси. XIX асрда психологик ассоцианизм ғоялари инглиз психологлари Т.Браун, ака-ука Ж.Милл ва Ж.С.Милл, А.Бэн, Г.Спенсерлар томонидан ривожлантирилди [4]. Бу олимларнинг ишларида ассоциация қонунияти икки ва ундан ортиқ руҳий жараёнларнинг ўзаро ассоциатив алоқаси, уларнинг бир-бирини хотирада ёдга солиши сифатида изоҳланди [5].

Таҳлил ва натижалар. XIX аср ўртаси XX аср бошларига келиб ассоцианизм ғоялари таназулга юз тутди. Натижада оламда юз берган барча ҳодисалар асосида ассоциация ғоялари ётмаслиги, жумладан, психологик ассоциация қонуниятларини физик жараёнларга татбиқ этиб бўлмаслиги аён бўлди.

XX асрнинг боши XX асрнинг 20-йиллари ассоцианизмнинг энг сўнгги босқичи бўлиб, бу даврда ассоцианизм йўналиш сифатида буткул барҳам топди ва унинг ғоялари психологик назария ва амалиётнинг турли тармоқларига сингиб кетди. Ассоциациянинг механизм эмас, фундаментал ҳодиса эканлиги, унинг механизмларини тушунтириш ва очиб бериш лозимлиги ҳақидаги қараш ҳамма томонидан тан олинди [3].

Тилшуносликда тил бирликларининг инсон хотирасида бир-бирини ёдга тушириш хусусиятига нисбатан *ассоциатив муносабат* термини қўлланилди.

Тилшуносликда тил бирликлари муносабатида кузатиловчи ассоциатив алоқа масаласи биринчи марта немис олими В.Хумболдт томонидан илгари

сурилди. У ҳар бир инсоннинг онгида бир-бирига яқин турли фикрлар юзага келиши, шунинг ҳисобига улар бир-бирини тушуна олиши ҳақида фикр юритди [6].

Машҳур швейцариялик олим Ф. де Соссюр ҳам тил бирликлари орасида кузатилувчи ассоциатив муносабат ҳақида гапириб, уни парадигматик муносабатга тенглаштирган [7].

Дунё тилшунослигида фақат XIX аср охирларидан бошлаб лингвистик ассоциациянинг бир кўриниши сифатида лексик ассоциацияларнинг ҳосил бўлиши, лексик бирликларнинг ассоциатив маъноси, инсон хотирасида жуфт-жуфт бўлиб ассоциатив гуруҳларга бирлашиши, ассоциатив муносабатдаги гуруҳларнинг ассоциатив майдонга бирлашиши каби масалалар тадқиқига алоҳида эътибор қарата бошлашди. Ғарб тилшунослигида айти шу даврдан бошлаб тил бирликлари муносабатида кузатилувчи лингвистик ассоциацияларни ўрганишга киришилди.

Рус тилшунослигида ҳам XIX аср охирларидан бошлаб тилдаги ассоциатив муносабатларни ўрганишга интилиш кучайди. Бу даврда Қозон лингвистик мактаби вакили Н.В.Крушевский биринчилардан бўлиб ассоциация қонунига кўра тилда сўзларнинг ассоциатив қаторларга тизилиши ҳақидаги қарашларни илгари сурди. Унинг фикрича, “сўзлар бир-бири билан: 1) ўхшашликка кўра; 2) ёндошликка кўра ассоциация орқали бевосита боғланади. Шу жойдан сўзларнинг уялари ёки тизимлари ва қаторлари келиб чиқади” [8].

А.А.Потебня ҳам ассоциатив алоқа ҳақида фикр юритар экан, сўзнинг ички шакли муайян объектнинг бошқа объект билан ягона асосий белгисига кўра ассоциацияси сифатида тавсифланиши мумкин деган хулосага келади. Англашиладики, А.А.Потебня ассоциацияга сўзнинг муҳим белгиси сифатида қарайди.

XX аср бошларида тилшуносликка ассоциатив тажриба методи кириб келди. Ассоциатив тажриба методининг тилни ўрганишга татбиқ этилиши илк ассоциатив луғатларнинг юзага келишига замин ҳозирлади. Ассоциатив луғатлар инсоннинг лисоний онги, лисоний хотираси ва лексик бирликлар захираси ҳақида кенг маълумот берувчи манба вазифасини ўтади.

XX аср ўрталарига келиб рус тилшунослигида тилни ассоциатив йўналишда ўрганиш жиддий тус олди. Бу даврда М.М.Покровскийнинг инсон лексиконининг ҳосил бўлишида ассоциацияларнинг роли муаммосига доир хулосалари диққатга сазовор бўлди. Олимнинг фикрича, сўз ва сўзшакллари онгга боғлиқ бўлмаган ҳолда шакли ва мазмунидаги ўхшашликка кўра турли гуруҳ ва категорияларга бирлашади... Тилдаги шакл, сўз, категориялар ассоциацияси турлича ва лингвист учун ҳам, психолог учун ҳам қизиқарли материал бўла олади [9].

XX аср ўрталарида фанга *ассоциатив меъёр*, *ассоциатив майдон* тушунчалари кириб келди. Индивидуал ассоциациялардан жамоавий ассоциацияларни ўрганишга ўтилди, ассоциатив тажриба натижаларини миқдорий белгиси асосида таҳлил этишга эътибор қаратилди. Ассоциатив тажрибаларни ўтказиш объектлари кенгайди, турли тилларга хос ассоциатив бирликлар қиёсан

ўрганилиб, умумий жиҳатлари аниқланди. Ўтган асрнинг 70-йилларидан бошлаб ассоциатив лексикография алоҳида йўналиш сифатида ривожлана бошлади.

Кўринадикки, тилшуносликда ассоциатив бирликларни ўрганиш дастлаб икки йўналишда амалга оширилган. Биринчи йўналиш асосида ассоциацияларни анъанавий-лингвистик (шартли) тушуниш ётади. Бундай ёндашув рус тилшунослари А.А.Потебня, И.А.Бодуэн де Куртенэ, Н.В.Крушевский, М.М.Покровский ва бошқаларнинг ишларида кузатилди [8, 9, 10]. Характерлиси шундаки, бу ишларда таҳлил материали сифатида бадий матнлар танланган. Ушбу олимларнинг ишлари замида кейинги давр тилшунослари томонидан ассоциатив бирликлар орасидаги боғланишларнинг турли кўринишлари шакллантирилди.

Иккинчи илмий йўналиш (экспериментал-психологик)да ассоциацияларнинг ассоциатив тажриба турига боғлиқлиги масаласи ўртага ташланди. Букараш ғарб психологлари, психиатрлар, кейинчалик психоллингвистлар – Г.Кент, А.Розанов, Ж.Диз, Ж.Миллер, Ч.Кофер [11, 12, 13] ва бошқаларнинг ишларида ўз ифодасини топди. Мазкур олимлар томонидан илгари сурилган назарий қарашлар ассоциатив тажриба методининг кенг ёйилишига, ассоциатив назариянинг ривожланишига, кейинчалик тилшуносликда вербал ассоциацияларнинг турли-туман таснифларининг яратилишига туртки берди [14, 15].

XX асрнинг 80-йиллари охиридан ҳозирги кунга қадар бўлган давр психоллингвистикада ассоциатив йўналиш шаклланишининг яқунловчи босқичи ва ассоциатив тилшуносликнинг юзага келиш даври сифатида эътироф этилади. Бугунги кунда психоллингвистикадан алоҳида йўналиш – ассоциатив лексикография ва лексикология, ассоциатив грамматикани қамраб олган *ассоциатив тилшуносликнинг ажралиб чиққанлиги қайд этилмоқда.*

Ю.Н.Карауловнинг фикрича, рус тилининг кўп жилдли ассоциатив тезаурусининг яратилганлиги ассоциатив тилшуносликнинг назарий асосини шакллантириш ва унинг базасида ассоциатив вербал тармоқ (АВТ) ҳамда ассоциатив грамматиканинг яратилишига замин яратди. Ассоциатив тилшунослик концепциясига кўра тил нафақат тизимли муносабатлар шаклида, нафақат матнларнинг йирик мажмуи кўринишида, балки инсоннинг тил лаёқати билан боғлиқ бўлган ассоциатив вербал тармоқ шаклида ҳам намоён бўлади [16].

Ассоциатив вербал тармоқда тилнинг турли сатҳ бирликлари орасида шундай алоқа-муносабатлар намоён бўладики, бундай алоқалар бир сатҳ бирлиги орқали бевосита бошқа сатҳ бирлиги билан боғланишга имкон яратади. Бу ҳолат стимул сўзнинг лексик, морфологик, синтактик, сўз ясашиши тизими бирликлари билан бевосита алоқасида ҳамда ассоциацияларнинг ўзаро муносабатида ўз ифодасини топади.

Хулоса ва таклифлар. Хуллас, ассоциация термин бугунги кунда психоллингвистика, ассоциатив тилшунослик, адабиётшунослик, фалсафа, мантиқшунослик каби фанларнинг таянч термини саналади.

АДАБИЁТЛАР

1. Философский энциклопедический словарь. 2010 // http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/1789.
2. Локк Ж. Опыт о человеческом разумении. В 4-х томах. (Перевод с англ. А.Н.Савина). – Москва: Мысль, 1985. – С. 450-459.
3. Лутфуллаева Д. Ассоциативтилшуносликназариячи. – Тошкент, “Merius”. – 2018. – Б.5.
4. Понятие «ассоциация» в психологии. Вербальные ассоциации. Ассоциативный эксперимент // http://studbooks.net/1703067/psihologiya/ponyatie_assotsiatsiya_psihologii_verbalnye_assotsiatsii_assotsiativnyu_eksperiment.
5. Қаранг: Мартинович Г.А. Вербальные ассоциации в ассоциативном эксперименте. СПб., 1997. <http://davaiknam.ru/text/g-a-martinovich-verbalenie-associacii-v-associativnom-eksperim-page-5>
6. Бу ҳақида қаранг: Горошко Е.И. Интегративная модель свободного ассоциативного эксперимента: <http://www.textology.ru/article.aspx?aId=90>
7. Соссюр Ф. Труды по языкознанию. – Москва: Прогресс, 1977. – С. 155.
8. Крушевский Н.В. Очерк науки о языке. – Казань, 1883. – С. 68–69.
9. Покровский М.М. Избранные работы по языкознанию. – Москва, 1959. – С. 18.
10. Потебня А.А. Мысли и язык. // Сборник трудов. – Москва: Лабиринт, 1999. – 330 с.
11. Kent G.H., Rosanoff A.J. A Study of Association in Insanity // American Journal of Insanity. 1910, – N 67. – P.37–96.
12. Miller G.A. Language and communication / N.Y., 1951. – 298 p.
13. Cofer Ch.N. Associative Commonality and Rated Similarity of Certain Words from Naagen’s List // Psychological Reports, 1957. V. 3. – P. 603–606.
14. Қаранг: Мартинович Г.А. Вербальные ассоциации в ассоциативном эксперименте. СПб., 1997. <http://davaiknam.ru/text/g-a-martinovich-verbalenie-associacii-v-associativnom-eksperim-page-5>;
15. Швецова В.М. Основные направления в изучении вербализованных ассоциаций в лингвистике // Актуальніпроблемифілології. – Івано-Франківськ, 2013. – С. 73.
16. Караулов Ю.Н. Ассоциативная грамматика русского языка. Изд.2. – Москва, URSS. 2010. – 328 с.

ЎЗБЕК ТИЛИ ЁРДАМЧИ СЎЗЛАРИДА ПАРАДИГМАТИК МУНОСАБАТЛАР

*Пардаев Азамат Бахронович,
Шароф Рашидов номидаги
Самарқанд давлат университети
Ўзбек тилшунослиги кафедраси профессори,
филология фанлари доктори
E-mail: a_pardayev@mail.ru*

Аннотация. Тилшуносликдаги қарама-қаршилик, тилни ўзаро қарама-қарши элементлар тизими сифатида кўриб чиқиш систем-структур тилшуносликнинг асосий тушунчаларидан бири. Оппозиция тушунчаси қарама-қарши бирликларнинг умумий қисмларга бўлиниши ("таққослаш учун асослар"), турли хил элементларнинг бир қисми, дифференциал белгиларнинг парчаланишини назарда тутди.

Ушбу мақолада ўзбек тилидаги ёрдамчи сўзларнинг оппозицион муносабатлари кўриб чиқилган.

Калит сўзлар. Қарама-қаршилик, оппозиция, дифференциал белгилар, парадигматик муносабат, синтагматик муносабат, ёрдамчи сўзлар.

Аннотация. Оппозиция в лингвистике, одно из основных понятий структурно-функциональной концепции, рассматривающей язык как систему взаимоотно противопоставленных элементов. Понятие оппозиции предполагает, т. о., разложимость противопоставленных единиц на часть общие («основания для сравнения»), частью различные элементы, т.н. дифференциальные признаки.

В данной статье рассматриваются оппозитивные отношения служебных слов в узбекском языке.

Ключевые слова. Оппозиция, противопоставление, дифференциальные признаки, парадигматическое отношение, синтагматическое отношение, вспомогательные слова.

Annotation. The opposition in linguistics is one of the basic concepts of structural-functional concept, which considers language as a system of mutually opposed elements. The concept of opposition suggests expandability opposing units on part of the general ("a basis for comparison"), part of the various elements called as distinctive features.

This article discusses opposed relationships of function words in the Uzbek language.

Keywords. Opposition, opposition, differential signs, paradigmatic attitude, syntagmatic attitude, auxiliary words.

Кириш. Борликда, табиатда, онгда, тафаккурда зидланишсиз ҳодиса бўлмайди ва бўлолмайди [1]. Шу сабабли лисоний таҳлилда ҳам истаган грамматик шакл бошқа бир – унга зидланган шакл билан қиёсда олинади ва системавий таҳлилнинг асосини ташкил этади. Ўзаро ўхшашлик (парадигматик) муносабатларда бўлган бирликларнинг (ёки бирлик гуруҳларининг) ўхшашлик асосида айрим фарқлар билан бир-бирига қарма-қарши қўйилиши зиддият (оппозиция), зиддиятда иштирок этаётган бирликлар (бирликлар гуруҳи) эса зиддият аъзолари деб аталади. Ҳар бир зиддиятда ушбу аъзолар муайян белги-хусусиятларига кўра бир-бирига қарама-қарши қўйилади [2].

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Зиддият хусусида сўз юритганда тил бирликларини диалектик ўрганишда фалсафанинг қарама-қаршилиқлар бирлиги ва кураши қонунига аҳамият қаратиш лозим. Тил тизимидаги барча ҳодисаларнинг моҳияти уларни қарама-қаршилиқлар асосида кўриб чиққанда очилади. Ш.Шаҳобиддинова қарама-қаршилиқлар муносабати зиддиятни ташкил қилишини айтиб унга шундай таъриф беради: «Зиддият нарсаларни ҳаракатга келтиради, уларнинг яшашини таъминлайди. Зиддият жамият ва табиатнинг ҳамма соҳаларида ҳам ҳаётнинг – ривожланиш ва ўзгаришнинг асосий шартидир. Қиёсийёт ҳамма нарсани қарма-қаршилиқлар йиғиндиси ва бирлиги деб билади. Қиёсийёт дунёни, борликни тинимсиз ривожланиш ва ўзгаришда тасвирлайди. Зиддият шу ўзгариш ва ривожланишни таъминлайди. Ҳар бир нарса, у жамият ва табиатда мавжуд экан, ўз моҳияти билан зиддиятдир. Қарма-қаршилиқларни яқинлаштириш, уларнинг бирлигини, алоқа ва бир-бирига ўтишларини кўра билиш – диалектик тафаккурнинг хусусияти. Қарама-қаршилиқлар нафақат курашадилар, балки бирлашадилар ҳам. Улар истисногагина эмас, тақозога ҳам асосланган.» [3]

Тадқиқот методологияси. Ёрдамчи сўзларнинг тил тизимида пайдо бўлишининг ўзиёқ зиддият натижаси бўлиб, уларнинг мақоми мустақил сўзларга зидлангириш орқали (мустақил луғавий маъноли - луғавий маъносизликка кўра) белгиланади. Бир сўз билан айтганда, улар мустақил сўзлар билан, биринчи навбатда, номлаш, аташ (денотатив) хусусиятига эга-эга эмаслигига кўра, иккинчи навбатда шакл ўзгариш-ўзгармаслигига кўра, учинчи навбатда, гап таркибида синтактик бўлак бўлиш-бўлмаслигига кўра зидланади. Аслида кўмакчи, боғловчи, юкламанинг бажарадиган вазифаси ва мазмун-моҳиятига кўра бир категорияга бирлаштиришнинг ўзи нисбийдир. Чунки бу туркум сўзлар табиати хилма-хил бўлиб, улар уч хил позицияда баҳоланади. Уларни бирлаштириб турган нарса ёки бирлашишга «мажбурлаган» ҳолат уларнинг мустақил луғавий маънога эмаслиги. Улар ана шу хусусиятларига кўра, яъни номуустақилликларига кўра бирлашади ва мустақил сўзларга нисбатан қарама-қарши қўйилади.

Ва бу сўзлар бир-бирини тақозо этишларига ва туркумлик назариясига кўра мустақил сўзлар билан умумийликда қаралиб, бир парадигмага бирлашади.

Сўзларни туркумларга таснифлаш бўйича мустақил – ёрдамчи зиддияти		
Тасниф мезони	Ёрдамчи сўзлардаги зиддият белгиси	Мустақил сўзлардаги зиддият белгиси
Семантик тасниф	Мустақил луғавий маънога эга эмас	Мустақил луғавий маънога эга
Морфологик тасниф	Ўзгармас	Ўзгарувчан
Синтактик тасниф	Гап бўлаги бўла олмайди, аммо синтактик алоқани таъминлайди	Гап бўлаги бўла олади

Таҳлил ва натижалар. Ёрдамчи сўзлар категориясида турли парадигматик муносабатда бўлган бирликларни муайян бирлаштирувчи семалар билан бирга, уларни ўзаро дифференциал фарқловчи семалари ҳам мавжуд. Ана шу дифференциал семалар ёрдамчи сўзлар парадигмасидаги бирликларни ўзаро зидланишини таъминлайди. Масалан, *билан – ва, ва – ҳамда, ва – ҳам, ва – -у, ва – -ю, ва – -а, ҳам – билан, -да – -ю, -у – -ю* каби бирликлар ўртасидаги турли дифференциал фарқланишлар зидланиш орқали очилади.

Чунки парадигма аъзоларининг ўзаро фарқланиш хусусиятларини зидланиш асосида ёритиш систем тилшуносликнинг асосий тамойилларидан бири саналади. Зидланишни И.Кўчқортоев шундай таърифлаган: «Оппозиция усули тилнинг системали табиатидан келиб чиқади. Тил бирликлари маълум оппозициялар ёрдамида системаларга бирлашади. Бундан оппозиция ва система тушунчалари ўзаро боғлиқ бўлган, бири иккинчисини тақозо этадиган тушунчалар эканлиги маълум бўлади.

Оппозиция тушунчаси дастлаб муносабат, алоқа тушунчасини ўз ичига олади. Лекин муносабатнинг ўзинигина оппозиция дейиш тил системасини адекват тасвирлашга олиб келолмаслиги сўнгги йилларда маълум бўлиб қолди. Оппозиция тушунчаси бир-бири билан муносабатга киришувчи элементларни ҳам ўз ичига олади. Француз тилшуноси А.Мартиненинг ёзишича, бир парадигматик класс (группа, тўда)га кирувчи икки элементнинг ўзаро муносабати оппозиция ҳисобланади. Демак, таркибида ўзаро тенг (умумий) ва фарқли (хусусий) элементлари бўлган иккита лингвистик бирликнинг бир-бирига муносабати оппозиция дейилади [4].

Дарҳақиқат, лингвистик бирликларни маълум туркумларга бирлаштиришда бирлаштирувчи семалар қанчалик хизмат қилса, бу туркум аъзоларини бир-биридан ажратишда фарқловчи семалар муҳим вазифа бажаради.

Фарқлаш тушунчаси зидланиш тушунчасини тақозо этади. Икки нарса бир-биридан фақат ўзаро зид кўйилгандагина фарқланади. Зидланишлар зидланувчи аъзоларни фарқлаш учун хизмат қиладиган белгиларнигина эмас, балки ҳар икки

зидланаётган аъзолар учун умумий бўлган белгини ҳам тақозо этади. Бундай белгилар қиёслаш учун асос бўлиб хизмат қилади. Қиёслаш учун асос белгига эга бўлмаган икки нарса ўзаро зидланиши мумкин эмас. Қиёслаш учун асос бўлган белгига кўра зидланишлар икки турли бўлади: 1) бир ўлчовли; 2) кўп ўлчовли. Бир ўлчовли зидланишларда зидланувчи аъзоларнинг зидланишлари учун асос бўлган белги фақат шу зидланиш учунгина хос бўлиб, зидланиш системасининг бошқа аъзоларида учрамайди. Бир ўлчовли ва кўп ўлчовли зидланишларнинг ажратилиши тилшуносликда жуда катта аҳамиятга эга. Бундай зидланишлар тилнинг барча сатҳларида учрайди [5]. Жумладан, тил тизимида ёрдамчи сўзлардан фойдаланиш жараёнида ҳам турли зидланишларга асосланилади. Мисол тариқасида **билан-ва** ёрдамчиларини умумлаштирувчи (ўхшаш) ва фарқланувчи (зидланувчи) томонларини кўриб ўтамиз. Бу икки ёрдамчи сўз тенглашиш алоқаси маркери сифатида тенглик муносабатини ҳосил қилувчи уюшиқ бўлақларни, қўшма гап таркибидаги содда гапларни боғлаши хусусиятига кўра бирлашади. Аммо функционал услубларда қўлланишига кўра (**билан** –сўзлашув услубига хос бўлса, **ва** - китобий услубга хос), нутқнинг табиийлигини таъминлашга, услубий буёқдорликка ҳамда бирор ҳаракат бажарилишининг тезлигини англантишига кўра булар зидлашади. Бу ҳолатни А.Ҳожиев шундай ифодалайди: «...**билан** сўзи ...ўзига мос маъно оттенкаси, қўлланиши ва бошқа хусусиятлари билан **ва** боғловчисидан фарқланади. Масалан, **ва** боғловчиси тенглик (биргалик), кетма-кетлик каби бир неча хил муносабатларни ифодалагани ҳолда, **билан** фақат биргалик (бирлик) маъносини билдиради; **ва** боғловчиси оддий сўзлашувда деярли қўлланмайди, **билан** эса кенг қўлланади ва ҳоказо. Ана шу ўзига хос хусусиятлари билан **ва, билан** боғловчилари, бир турга оид (тенг боғловчи) бўлса-да, лекин ўзаро фарқли боғловчилар сифатида ҳозирги ўзбек тилида (ўз ўрнида) кенг қўлланади [6]. Бу бирликлар ифодаланаётган жумладаги услубий фарқланиш, нутқий қисқаликни ифодалаш, стилистик маъно буёқдорлигининг кўп-камлилиги, кучли-кучсизлиги бўйича ҳам ўзаро зидлашади.

Билан-ва хусусида «Замонавий ўзбек тили» муаллифлари ҳам ўз муносабатларини билдиришган: «...боғловчи вазифасидаги *билан*нинг *ва*, ҳам бириктирув боғловчиларидан фарқланадиган ўзига хос хусусияти бор:

- «биргалик» маъноси *билан* ёрдамчиси учун хос: *Чодир саҳна*сидан бир қиз *билан йигит чиқиб ўйин қилди*. (М.Исм.) Мисолдаги *билан* ўрнида *ва* ни қўлласак, юқоридаги маъно келиб чиқмайди, балки қиз билан йигитнинг алоҳида-алоҳида ўйнагани маъноси ифодаланади;

- *ва*, ҳам боғловчиси уюшиб келган феъл кесимни боғлайди, аммо *билан*да бу имконият чегараланган. Қиёсланг: *Лола ишлайди ва ўқийди. Лола ишлайди ҳам ўқийди*. Аммо *Лола ишлайди билан ўқийди* тарзидаги гап нутқда ишлатилмайди. *Билан* нинг грамматик вазифаси боғловчи ва кўмакчи вазифасида кела олиши; шунга кўра, *билан* бошқа кўмакчидан фарқланади. Шунинг учун *билан* кўмакчиси *кўмакчи-боғловчи* термини билан аталганда, барча хусусияти намоён бўлади. Бу кўмакчи тури гапда восита маъносини билдирганда, тўлдирувчи; сабаб, пайт, ҳаракатнинг бажарилиш тарзини билдирганда ҳол вазифасида келади [7].

Бу хусусда Т.Турдибоев билдирган мулоҳаза ҳам диққатга сазавор: «*Билан* ёрдамчиси тенглашиш алоқасини ифода этганда, содда гаплар таркибида, аниқроғи, материал жиҳати от, отлашган сўз ва олмошларга тенг келувчи уюшиқ бўлақларни боғлайди, бириктирув боғловчиси *ва* нинг маъно ва вазифасига мойил маъно ва вазифа бажаради – тенглашиш алоқасига асосланган синтагматик бутунлик ҳосил қилади: *Ота билан онанинг хизматини адо этиш ҳам фарз, ҳам қарз*. Аслини олганда, *билан* ёрдамчиси тенгласиш алоқасига асосланган синтагматик бутунлик ҳосил қилганда *ва* боғловчиси билан чин маънода вазифадош, маънодош бўла олмайди. *Билан* кўмакчисининг «*ва*»га хос маъно ва вазифада қўлланиши ўзига хос прагматик қиймат касб этади. Мазкур луғавий-грамматик (лексик-грамматик) бирликнинг *ва* боғловчисига хос синтактик тавсифда бўлиб, унда *ва* боғловчисининг маъно ва вазифа қамровида кўзга ташланмайдиган «қиррача» мавжуд. *Билан* тенг боғловчига мойиллашганда ҳар хил ёрдамчи сўз туркумларга хос икки хил прагматик қиймат ифодаляйди; бир вақтнинг ўзида ҳам, *ва* боғловчисининг грамматик хусусиятига таллуқли жиҳат билан таъкид, бўрттириш-кучайтириш юкламаларига хос прагматик қиймат синхрон тавсифда қўшилиб кетади, қоришади. Шунинг учун «*Ота билан онанинг хизматини адо этиш ҳам фарз, ҳам қарз*» - «*Ота-онанинг хизматини адо этиш ҳам фарз, ҳам қарз*» гаплари бири бошқасидан мазмуни, грамматик жиҳати, коммуникатив вазифаси, номинатив қамрови каби хусусиятларига кўра фарқ қилмайди. Лекин уларнинг ҳар бири ўзига хос прагматик характеристикага эга. Айниқса, боғловчилашган *билан* кўмакчили қурилма ана шу жиҳатига кўра муқобиллашаётган барча «эшдош»-«йўлдош»ларидан сезиларли фарқ қилади. Негаки, «*билан*» иштирок этган қурилмада таъкидлаш-кучайтириш семантикасидаги юкламанинг маъноси ҳам борки, бу маъно, шубҳасиз, *билан* ёрдамчиси туфайли вужудга келган. Яна қиёсланг: *Мен билан Меҳрининг тортган азобларини асти қўяверинг* (Ғ.Ғулом). Шу гаптаги мазмунни «*Мен ва Меҳрининг...*», «*Менинг, Меҳрининг...*» синтагмаси иштирок этган қурилмалар орқали бериш мумкин эди. Лекин сўнгги қурилмаларда шахсий-руҳий кечинмалари мураккаб шароитларда ўтган икки шахсининг прагматик қиймат билан бўрттирилиши маъноси англашилмайди. Уларда ана шу прагматик хиссани ифодаловчи формал-грамматик маркер (*билан*) иштирок этмаган»[8]. Демак, *билан* ёрдамчиси матнда шунчаки боғлашдан ташқари қўшимча модал маъно – таъкидни ҳам билдириши кузатилмоқда.

Кўмакчи, боғловчи, юкламаларни ўзаро зидланишига сабаб бўлувчи хусусиятларини бинар тамойилнинг «*эга-эга эмас*»лик белгисига кўра кузатганимизда дастлаб 12 хил асосни кўришга муваффақ бўлдик. Буни тушунилишини осонлаштириш учун қуйидаги жадвал кўринишида ифодаляймиз:

№	Зидланиш асослари	кўмакчи		боғловчи		юклама	
		эга	эга эмас	эга	эга эмас	эга	эга эмас
1	Аналитик форма хосил қилиш ва гап бўлақларини шакллантириш	+			-		-
2	Синтактик алоқа ва синтактик муносабатларнинг маркери бўлиш	+		+			-
3	Тенглашиш синтактик алоқасини таъминлаш		-	+			-
4	Тобеллашиш синтактик алоқасини таъминлаш	+		+			-
5	Келишик қўшимчалари билан функциядошлик	+			-		-
6	Модал маъно ифодалаш		-		-	+	
7	маълум келишик шаклидаги сўзларни бошқариш – бошқармаслик	+			-		-
8	Турланишга мойилликлик	+			-		-
9	Грамматик маъно ифодалаш	+		+			-
10	Бирикма ёки гап таркибида маъно ва вазифасини юзага чиқаришда шаклий қиймати билан мунтазам иштирок этиш - этмаслик	+			-		+
11	Мустақил сўзларнинг луғавий маъносини шакллантириш	+			-		-
12	Пресуппозицияни юзага келтириш	+			-		+

Бу жадвалда ёрдамчи сўзлар транспозицияси инобатга олинмади. Бинобарин, кўплаб ёрдамчи сўзларда бошқа ёрдамчилар туркумига кўчиб, шунга хос вазифани бажаришга ихтисослашув кузатилади (масалан, *билан* кўмакчисининг, *-у, -ю, -да, ҳам* юкламаларининг тенг боғловчига, *агар, башарти, гўё, гўёки* каби боғловчиларнинг юкламага, балки, ҳолбуки юкламаларининг боғловчига ўтиши каби).

Бу шуни англатадики, ёрдамчи сўзларнинг ҳар бир категориясига оид белги-хусусиятлар ҳар доим ҳам мутлақ (абдий) бўлмайди. Бу туркумларни ўзаро фарқловчи белгилар баъзан инкор этилиб, бошқа белги-хусусиятлар билан бирлашади. Ёрдамчи сўз туркумлари транспозицияси, уни юзага келишига сабаб бўлувчи омиллар алоҳида тадқиқотни талаб қилади.

Ёрдамчи сўзларнинг ички гуруҳланиши ҳам ўзаро зидланиш асосида қурилган. Физик жисм таркибидаги молекулалар бир-бирини ҳам итариб, ҳам тортиб турганидек, ёрдамчи сўзлар ҳам ички гуруҳларида ана шундай ҳолатда, яъни бир-бири билан итаришиб (зидлашиб), бир-бири билан тортишиб (умумий маънога бирлашиб) туради. Масалан, ёрдамчиларнинг ҳар учовида ҳам дастлабки оппозиция белгиси бажарадиган вазифасига кўра соф ва функционал ёрдамчиларга ажралади (*соф кўмакчилар↔функционал кўмакчилар, соф боғловчилар↔функционал боғловчилар, соф юкламалар↔функционал юкламалар*). Кўмакчиларнинг грамматик табиати *соф кўмакчилар↔функционал кўмакчилар* зидланишида ёритилса, боғловчилардаги оппозиция ҳолати давом эттирилади. Дастлаб *тенглашиш↔эргашиш* бўйича зидлаштирилади. Кейин тенглашишдаги *бириктирувчи↔зидловчи, бириктирувчи↔айирувчи, зидловчи↔айирувчи* қарама-қаршиликлари кўрилса, эргашишдаги *аниқлов↔сабаб, аниқлов↔шарт, аниқлов↔чоғиштирув, сабаб↔шарт, сабаб-чоғиштирув, шарт↔чоғиштирув* зидликда бўлади.

Юкламалар дастлаб тузилишига кўра зидланади: *қўшимча шаклидаги юкламалар↔сўз шаклидаги юкламалар*. Кейин ўзаро зидланишда давом этади: *сўроқ-таажжуб юкламалари↔кучайтирув-таъкид юкламалари, сўроқ-таажжуб юкламалари↔айирув-чегаралов юкламалари, сўроқ-таажжуб юкламалари↔аниқлов юкламалари, сўроқ-таажжуб юкламалари↔гумон юкламаси, сўроқ-таажжуб юкламалари↔инкор юкламаси; кучайтирув-таъкид юкламалари↔айирув-чегаралов юкламалари, кучайтирув-таъкид юкламалари↔аниқлов юкламалари, кучайтирув-таъкид юкламалари↔гумон юкламаси, кучайтирув-таъкид юкламалари↔инкор юкламаси; айирув-чегаралов юкламалари↔аниқлов юкламалари, айирув-чегаралов юкламалари↔гумон юкламаси, айирув-чегаралов юкламалари↔инкор юкламаси; аниқлов юкламалари↔гумон юкламаси, аниқлов юкламалари↔инкор юкламаси; гумон юкламаси↔инкор юкламаси.*

Ёрдамчилардаги ички зидланишларни қуйидаги жадваллар орқали кўрсатиш мумкин:

	кўмакчи	
	↓	
соф кўмакчилар	↔	функционал кўмакчилар
	↑↓	
	боғловчи	
	↓	
тенглашиш	↔	эргашиш
↓		↓
бириктирувчи↔зидловчи		аниқлов↔шарт
бириктирувчи↔айирувчи		аниқлов↔чоғиштирув
зидловчи↔айирувчи		аниқлов↔сабаб
		сабаб↔шарт
		сабаб-чоғиштирув
		шарт↔чоғиштирув
	↑↓	
	юклама	
	↓	
қўшимча-юкламалар	↔	сўз -юкламалар
↑↓		↑↓
сўроқ-таажжуб юкламалари↔кучайтирув-таъкид юкламалари сўроқ-таажжуб юкламалари↔айирув-чегаралов юкламалари сўроқ-таажжуб юкламалари↔аниқлов юкламалари сўроқ-таажжуб юкламалари↔гумон юкламаси сўроқ-таажжуб юкламалари ↔инкор юкламаси кучайтирув-таъкид юкламалари↔айирув-чегаралов юкламалари кучайтирув-таъкид юкламалари ↔аниқлов юкламалари кучайтирув-таъкид юкламалари↔гумон юкламаси кучайтирув-таъкид юкламалари↔инкор юкламаси айирув-чегаралов юкламалари↔аниқлов юкламалари айирув-чегаралов юкламалари↔гумон юкламаси айирув-чегаралов юкламалари↔инкор юкламаси аниқлов юкламалари↔гумон юкламаси аниқлов юкламалари↔инкор юкламаси гумон юкламаси↔инкор юкламаси		

Бу зидланиш яна ички гуруҳланишларда токи ҳар бир аъзонинг гуруҳдаги ўрни аниқланмагунча давом этади. Масалан, боғловчиларда ўзаро бириктирувчи боғловчилар *ва↔ҳамда*; зидловчи боғловчилар *аммо↔лекин, аммо↔биноқ, лекин↔биноқ*; айирувчи боғловчилар: *ё↔ ёки↔ёҳуд↔ёинки, гоҳ...,гоҳ...,↔дам...,дам...,↔бир...,бир...,↔баъзан...,баъзан..., ↔ хоҳ..., хоҳ...,зидланишларини ташкил этади.*

Юкламаларда сўроқ-таажжуб юкламалари *-ми ↔ -чи, -ми ↔ -а, -ми ↔ -я, -чи ↔ -а, -чи ↔ -я, -а ↔ -я*; кучайтирув-таъкид юкламалари *-ку ↔ -у ↔ -ю, -ку ↔ -да ↔ -оқ(-ёқ), -ки ↔ -ким, ахир ↔ ҳатто ↔ ҳаттоки, наҳот ↔ наҳотки, тим ↔ шир ↔ ғирт ↔ лиқ ↔ лим ↔ ғрақ ↔ жиққа*; айирув-чегаралов юкламалари *-гина (-кина, -қина) ↔ фақат ↔ фақатгина, фақат ↔ ёлғиз, -гина ↔ ёлғиз*; аниқлов юкламалари *худди ↔ нақ* каби зидланишларда бу воситаларнинг табиати янада ойдинлашади. Бундан ташқари ушбу грамматик воситалар транспозициялашган бирликлар билан ҳам зидликни ташкил қилади. Чунки ҳар бир транспондент (кўчкин сўз) муайян мақсад учун кўчирилади. Демак у кўчишга мажбур этилдими унинг ушбу бирликлар бажаролмаган бирор жиҳатни бажариш хусусияти бор, қайсибир қирраси билан фарқланади. Масалан, тенглик муносабатини ифодалашда *ва* боғловчисидан боғловчига кўчган билан кўмакчисининг қанчалик қулайлик томонлари бор эканлигини юқорида кўрдик.

Хулоса ва таклифлар. Сўзимиз хулосасида айтишимиз мумкинки, зиддият ҳар қандай ҳаракатнинг негизи бўлганидек, у сўз бўладими, нарса бўладими ўзида зидликка мойиллик бор бўлсагина, ҳаракатда ва фаолиятда бўлади. Тилимиздаги ёрдамчи сўзларнинг умумийлик-хусусийлик диалектикасига кўра фарқлашда зидланиш тушунчаси қанчалик муҳим эканлигини юқоридаги таҳлилларимиз орқали кўрдик. Демак, тилнинг барча сатҳларида амалда бўлувчи зидланиш ёрдамчи сўзлар тизими учун ҳам алоҳида аҳамиятга эга экан.

АДАБИЁТЛАР

1. Хайруллаев М., Ҳақбердиев М. Мантиқ. – Тошкент, 1988. 92-б.
2. Неъматов Ҳ. Расулов Р. Ўзбек тили систем лексикологияси асослари. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. 16-б.
3. Шаҳобиддинова Ш. Грамматик маъно талқини хусусида: филол.фан.номз. дисс. – Самарқанд, 1992. 27-б.
4. Қўчқортоев И. Сўз маъноси ва унинг валентлиги. – Тошкент: Фан, 1977. 57-б; А.Мартине. Структурные вариации в языке, в сб. «Новое в лингвистике», т. 4. М., 1965, стр.455.
5. Нурмонов А., Шаҳобиддинова Ш. Искандарова Ш., Набиева Д. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Морфология. – Тошкент: Янги аср авлоди, 2001. 14-б.
6. Ҳожиёв А. Ҳозирги ўзбек адабий тили боғловчилари ҳақида мулоҳазалар // Ўзбек тили ва адабиёти, 1988. 52-б.
7. Замоनावий ўзбек тили. I жилд. Морфология. – Тошкент: MUMTOZ SO'Z, 2008. 436-б.
8. Турдибоев Т.Ҳ. Ўзбек тилида ёрдамчи сўзлар конверсияси филол. фан. номз. дисс. – Тошкент, 1996. 67-68-б.

FORMATION AND USAGE OF LEXICAL COMBINATIONS IN MEDIA TEXTS

Tukhtaeva Kuysin Davlatovna,
associate professor,
candidate in philological sciences,
Navoi state pedagogical institute, Uzbekistan
E-mail: kuysin.tukhtaeva1961@gmail.com

Abstract: As linguistics develops as a general theory of language, a new subfield called media linguistics is emerging. It is related to other subfields of linguistics including psycholinguistics, sociolinguistics, developmental linguistics, legal linguistics, political linguistics, etc. The use of the media as a source of both historical and current data for research is a part of media linguistics. It is crucial when analyzing regional language and regional dialect representations in media that deal with the portrayal of society and culture. Understanding how the media propagates linguistic ideology and can enhance or preserve representation of a dominant language or of a minority language depends on media linguistics. Due to its cultural and contextual connections, use of media language in second language classes, and its role in exposing pupils to native speakers' syntax and vocabulary, are all encouraged. We can talk about information regarding lexical combination development in media texts in this article.

Keywords: media texts, media literacy, linguistics, lexical formation, regional language, improvement, process, usage of vocabulary.

Introduction. It is therefore not surprising that the dramatic increase in speech and text production in the field of mass communication during the second half of the XX and the beginning of the XXI centuries was accompanied by an increase in the number of academic studies addressing various aspects of language functioning in the media, from unique features of news texts to specifics of language usage in Internet blogs and social networks. Representatives from virtually all fields of linguistics, including those in social linguistics, psycholinguistics, cognitive linguistics, discourse analysis, etc., were drawn to this new, dynamically growing field of research. However, in the year 2000, the state of media language studies as a whole produced all the conditions for the formation of a brand-new, fully-fledged branch of linguistics, called media linguistics, which included all the necessary components.

The notion of mediatext is realised in line with the discourse concept in the functioning of convergent mass media: it is a communicative product that includes both a verbal component (text implementation of a message) and non-verbal components (visual, illustrative material) and used in its content elements of various methods and channels of transmission information (video or audio broadcasting of content) [Tukhtaeva K.D., Tychieva Z.F.].

The word "media linguistics" was created by analogy with the entire collection of terms that describe new academic disciplines that were created at the intersection of numerous research areas, including sociolinguistics, ethno-linguistics, media psychology, media economics, etc. The term "media linguistics" was very recently adopted in academic discourse in Russia in Tatyana Dobrosklonskaya's doctoral thesis, "Theory and Methods of Media Linguistics," which was published in 2000. Two years' prior, some British scholars had used the term media linguistics in their writings; for instance, John Corner wrote an article titled "The Scope of Media Linguistics" that was delivered as a talk at the British Association of Applied Linguistics Conference in 1998.

The focus of this new field is the examination of how language functions in the context of mass communication, as implied by the word itself, which combines the two crucial concepts of "media" and "linguistics." In other words, media linguistics is the study of the production of speech in the mass media, a specific social field of language use. Given the significant influence that the media has played in society over the past 30 years, the creation of media linguistics as a new field of linguistic study is wholly justified. The rapid rise of the Internet, virtual communications, and print and electronic media has significantly altered people's lives and provided a stimulus for the overall development of society. The majority of speech patterns used now take place in the mass communication sector, specifically in newspapers, radio, television, and the Internet. The overall volume of texts conveyed by media channels in various national languages in the global information space is rapidly increasing as a result of information communication technologies' (ICT) ongoing development. It should be emphasized that political linguistics, which focuses on the study of speech creation in political communications, is another new field of linguistic study that was created using the same premise as media linguistics to investigate a specific area of language usage.

The focus was on a wide range of topics, including how to describe various types of media texts and define the status of media language in terms of functional stylistics, as well as the effects of socio-cultural elements and linguistic approaches on mass and individual consciousness. There are several grounds to believe that media linguistics has become solidly established and widely acknowledged as a young, rapidly expanding profession that is gaining an ever-increasing amount of scholarly attention today, nearly two decades after its inception. It complies with a set of conditions and demands, much like any other fully developed academic field, including:

- a) existence of a thoroughly developed theory, that would serve as a solid basis for further research in the given field;
- b) more or less stable inner thematic structure;
- c) methodology or a set of techniques and methods of analysis;
- d) terminology.

The idea of media text, which is really mentioned in all studies focused on speech creation in mass communication, is unquestionably the most crucial theoretical element of media linguistics. This idea's essence can be summed up as follows: When applied to the realm of mass communication, the conventional linguistics definition of a text as "coherent and integral stretch of language, either spoken or written" [Carter 1998] significantly broadens its meaning. The term "text" in mass media refers to a collection

of signs of any kind, not just verbal signs, and extends beyond the formal limitations of the verbal sign system to approach its semiotic interpretation.

The majority of academics concur that the mass communication level adds new dimensions of meaning to the text concept that are influenced by the media features and characteristics of each mass communication channel. As a result, media texts on television are not limited to verbal manifestation alone; they also incorporate several functional levels, including the proper verbal text, visual content (referred to as "footing" in journalism), and audio content, which includes all aural effects, from music to voice quality. A specific combination of a verbal level and a set of unique media attributes, determined by the technological quirks of this or that media channel, such as sound effects on radio or newspaper layout and vibrant images in press, also distinguish texts on the radio and in the print media.

A key element of media linguistics theory is a set of criteria created specifically for a comprehensive and cogent description of all potential media text kinds. Thus, a stable set of factors that enable description and classification of all texts operating in mass media in terms of their production, dissemination, verbal, and media qualities underpin the basic idea of a media text. There are the following parameters in this system.

1. Authorship (the text could be produced either by an individual or a collective).
2. Type of production (oral — written).
3. Type of presentation (oral — written).
4. Media channel used for transmitting: the print and the electronic media, Internet.
5. Functional type or text genre: news, comment and analysis, features, advertising.
6. Topical affiliation (politics, business, culture, education, sport, and other universal media topics, forming the content structure of everyday information flow).

Discussion. Let's take a closer look at each of the characteristics. Any media text can be described in terms of its authorship as either individual or collective, depending on whether it was developed by an individual or by a group, using the first parameter, "authorship." The category of authorship takes on a special significance in media language practices: the usage of by-lines, which identify the journalist who wrote the content, frequently becomes the mark of style and caliber of one magazine over another. Some publications, such as "The Economist," have made it a policy to not include bylines in their articles in order to promote the publication's distinctive analytical tone that sets it apart from other business and political periodicals. Collective authorship is mainly associated with news texts and materials prepared by information and news agencies operating worldwide, such as Reuters, BBC, ITAR-TASS, etc. Such short news texts can be easily found in "News in brief" section practically in every newspaper or magazine and comprise the skeleton of the world information flow.

The second and third factors, "type of production" and "style of presentation," are based on the same dichotomy: oral text against written text, it appears from the list of parameters that has been provided. This reflects the importance of speech creation in mass media as a field of human activity, which is distinguished by ever fuzzier lines separating spoken language from written language. The issue is that with mass communication, a lot of texts that are first produced orally eventually reach their audience in print, and vice versa, with texts that are first produced in writing before being delivered orally. Consider

interviews as an example, which originate from a discussion between a journalist and the interviewee and are then printed in newspapers and magazines, thus acquiring a written form.

This subtle relationship between oral and written factors can be taken into account by using the parameters "type of production" and "type of representation," which also help distinguish between originally oral texts intended for publication and originally written texts intended for oral presentation. The speech of the newsreader is written by production and presented orally, but an interview published in print media might be regarded as text oral by production and written by representation.

The next factor, the media channel that distributes the text to a large audience, is also important. Since Marshall McLuhan's famous adage that "the medium is the message," there has been a significant impact of technology or media components on the information disseminated through means of mass communication has been recognized by all media scholars. Each media channel, including the press, radio, television, and the Internet, is distinguished by a specific set of media attributes that are dependent on both the technology and the specific media in question. The development of concrete media texts, which are by definition based on an integral unity of verbal and media components, depends heavily on these media properties. Additionally, the integration of the verbal and media components has a significant impact on how media texts are perceived.

As a result, graphic design and images are frequently used to accompany verbal texts in newspapers and periodicals, which can give them additional specific significance and expressiveness. Texts read aloud on the radio frequently make use of the voice's characteristics, including timbre, intonation, tempo, various accents, and the full spectrum of sound effects and music. Technical characteristics of the Internet has made it possible to enjoy multimedia texts, combining media qualities of all traditional means of mass communication: world wide web provides access to online versions of practically all the print and the electronic media, and also offers unlimited opportunities for downloading required content.

The benefits of this classification derive from its capacity to accurately reflect the actual fusion of two linguistic functions—the function of information and the function of impact. If we attempt to characterize the four aforementioned types in terms of how these functions are carried out, then news texts effectively carry out the information function, while materials that fall under the category of "comment and analysis" increasingly combine the information function with impact.

A feature is "a special piece in a newspaper or magazine about a certain subject; or a segment of a television or radio show that deals with a particular subject," according to the dictionary definition [Cambridge International Dictionary of English 2008] makes it possible to include into this category a wide spectrum of media texts, devoted to diverse topics regularly covered by the media: from technology and education to culture and sport. Comparatively speaking to the news and information analysis category, feature texts are always designated in terms of authorship, making the implementation of the effect function more crucial. It should also be highlighted that, similar to fiction writing, feature implementation of impact function progressively links to its esthetic presentation. The fourth category, "advertising," combines the implementation of the impact function

on a linguistic level with extensive use of various stylistic expressions (metaphors, tropes, similes, etc.), as well as its realization on a mass media level with the use of the full complement of concrete media effects and technologies.

So, it may be concluded that the descriptive potential of "the four text types" classification, offered by media linguistics, is optimal, hence it allows to analyze the whole diversity of media texts both in terms of its format characteristics, and in terms of implementation of language and media functions.

Another important metric for the analysis of media texts is "dominant topic," which employs the content factor, or text related to a certain theme frequently covered in mass media, as the major requirement. The analysis of media speech flow shows that although appearing to be disorganized, media content is actually a well-structured continuum that is logically arranged around consistent thematic patterns. It is possible to assume that the structure of mass media permanently alters the information picture of the world by organizing the constant flux of media messages using themes or media topics that are fixedly repeated on a regular basis, such as politics, business, education, sport, culture, technology, weather, etc. Such subjects list for conventional media can be found in every printed newspaper with its thematically divided pages, or in the daily's online edition, which offers an even more comprehensive selection.

A great significance for media linguistics' theory represents a statement concerning mechanisms of texts perception, that runs as follows: "Correctness of text perception depends on shared previous information, or communication context, as well as the choice of linguistic units and their coherence." 3. When used in mass communication, the term "communicative context" refers to the entire set of conditions and prerequisites involved in the creation, dissemination, and reception of media texts, or, to put it another way, the totality of all additional linguistic factors supporting the verbal portion of a media text.

Results. As a result, a broad range of phenomena are included in the concept of communicative context, from politically motivated interpretations and socially and culturally determined reconstructions of events to the category of ideological modality, the idea of meta-message, and the full range of factors influencing media consumers' perception. As a result, the idea of communicative context is intimately related to the idea of discourse as a whole, incorporating both the proper verbal and nonverbal parts of texts as well as a wide range of social, cultural, situational, and contextual elements.

The creation of a somewhat constant content structure is the second factor that permits media linguistics to be regarded as a separate academic subject. Although there are many topics that influence media linguistics, it is still feasible to identify those that are more or less constant and serve as the framework for this new field of study. It might be argued that the following six themes serve as the framework for all current media linguistics study.

1. Establishing the place of media language within the context of modern linguistic studies and describing it in terms of a fundamental paradigm: language-speech, text-discourse.

2. Functional stylistic distinction of media discourse, categorization of media texts using several sets of standards, including language function implementation and media channel (the print media, radio, television and Internet).

3. Media speech typology; a description of the basic genres and forms of media texts, including news, commentary and analysis, features, and advertising.

4. Lexical, syntactic, and stylistic study of media texts' linguistic constructions

5. Discourse analysis of media texts, encompassing their creation, distribution, and perception, as well as the social, cultural, ideological, and political contexts, as well as the interpretive possibilities of media speech practices and cultural characteristics.

6. The ability to manipulate language in the media, verbal and media strategies used for persuasion in advertising, propaganda, public relations, and information management, as well as numerous ways to carry out ideological components

7. Comparative media linguistics, or studies of media language in various cultural and political contexts.

As an interdisciplinary subject of study, media linguistics has successfully incorporated some fundamental terms and methodologies used in the humanities as well as other components that are required for any academic discipline. The methodology employed for the analysis of media texts includes the full spectrum of textual analysis techniques, including stylistic, discursive, lingua-cultural, pragmatic, ideological, and sociolinguistic analysis. It is reasonable to suppose that virtually every academic school of language and media studies has contributed to the advancement of the technique of media linguistics. Today, methods from cognitive linguistics, discourse analysis, critical linguistics, functional stylistics, pragmatics, rhetorical criticism, and lingua-culture are used to study and describe media texts. The originality of the media linguistics approach to the analysis of mass communication speech practices is determined by this interdisciplinary methodological apparatus since, based on the integration of the existing methodologies, it offers a systematic multidimensional framework for the study of media.

Conclusion. The terminology used in media linguistics also reflects the multidisciplinary nature of the study and incorporates words from sociology, psychology, media, and cultural studies, as well as linguistics. Despite the fact that the terminology for media linguistics is constantly developing, there are a number of commonly accepted words that are used to describe how language works in mass communication. On the basis of the vocabulary unit "media," they are mostly terms and word combinations, such as "media text," "media speech," "media landscape," "language and media features and characteristics," and "lingua-media persuasive strategies." We may therefore draw the conclusion that media linguistics now has a strong academic foundation and offers enormous opportunity for further research into language in the media.

REFERENCES

1. Bell A. The Language of News Media. Blackwell, London, 1991.
2. Tukhtaeva, K. D., & Tychieva, Z. F. (2022). Discourse Concept of the Functioning of Convergent Mass Media. *Miasto Przyszłości*, 26, 224–229.
3. Stokes J., Reading: The Media in Britain. Ed. By A. Macmillan, London, 1999.
4. Van Dijk T. A. Ideology: A Multidisciplinary Approach. Sage, London, 1998.
5. Dobrosklonskaya T. Theory and Methods of Media linguistics.
6. Nazarov M. Mass communication in modern world: methodology of analysis. Moscow, URSS, 2000.
7. Speech communication in politics. Ed. By Minayeva L. Moscow, Flinta-Nauka, 2007.
8. Media language as an object of interdisciplinary studies. Moscow, Moscow State Lomonosov University, 2004.
9. Babaeva Yu. D., Voiskunsky A. E. Psychological consequences of informatization // *Psychological journal*. 1998. No. 1.
10. Castells M. Information Age: Economy, Society and Culture. M., 2000.
11. Luman N. Media communications/ Per. with him. / A. Glukhov, O. Nikiforov. M.: Logos Publishing House, 2005.
12. McLuhan M. Understanding media: external human extensions / Per. from English. V. G. Nikolaev. – M.; Zhukovsky: Kanon-Press-C; Kuchkovo field, 2003.

“NUR” TOPONIMINING MA’NO XUSUSIYATLARI

*Oripov O’ralboy Axmedovich,
Navoiy davlat pedagogika instituti
O’zbek tilshunosligi kafedrasida
dotsenti, filologiya fanlari nomzodi
E-mail: oripov01@gmail.com*

Annotatsiya. Tarixiy manbalardan ma’lumki, Nurota toponimining dastlabki nomlari Nur yoki keyinroq esa Ko’hzor nomi bilan atalgan. Shu nuqtayi nazardan ushbu ilmiy maqolada Nur so’zi hamda uning ma’no qirralari atroflicha tahlil qilindi.

Kalit so’zlar: nur, nura, nurak, nuruu, Ko’hzor, Nurato, Nurota, Nur qal’asi, Nur qishlog’i, etimon, etnonim, toponim.

Аннотация. Из исторических источников известно, что первые названия топонима нурта были названы по имени Нур, а позднее-Кегзор. В связи с этим в этой научной статье было подробно проанализировано слово свет, а также аспекты его значения.

Ключевые слова: Нур, нур, нурак, нуруу, Кухзор, Нурато, Нурота, крепость Нур, поселок Нур, этимон, этноним, топоним.

Annotation. It is known from historical sources that the first names of the toponym north were named after Nur, and later -Kegzor. In this regard, in this scientific article, the word light was analyzed in detail, as well as aspects of its meaning.

Keywords: Nura, nura, nuru, Kuhzor, Nurata, Nurota, Nur fortress, Nur settlement, etymon, ethnonym, toponym.

Kirish. Mamlakatimizning sobiq birinchi Prezidenti I.A.Karimovning «Ma’naviyat o’z xalqining tarixini, uning madaniyati va vazifalarini chuqur bilish va tushunib yetishga suyangandagina qudratli kuchga aylanadi. Tarixga murojaat qilar ekanmiz, bu xalq xotirasi ekanligini nazarda tutishimiz kerak. Xotirasiz barkamol kishi bo’lmaganidek, o’z tarixini bilmagan xalqning kelajagi ham bo’lmaydi» [1], - degan fikrlari o’lkamiz toponimiyasini tadqiq qilish uchun ham tegishlidir.

Nurota toponimining ma’nosi, motivatsiyasi haqida anchagina bir-birini to’ldiruvchi yoki bir-birini inkor qiluvchi talqinlar mavjud bo’lib, ular lisoniy, tarixiy, geografik, etimologik, etnografik hamda mifologik talqin va farazlardan iboratdir.

Nurota toponimining lisoniy tarkibi, ya’ni apellyativ asosi hozirgi o’zbek tilida ham funksional bo’lgan ikki leksemdan nur va ota (ato)dan iborat bo’lishiga qaramasdan, bu toponim anglatuvchi ma’no haqida tadqiqotchilar o’rtasida bir to’xtamga kelingan emas.

Nurota nomi ifoda qiluvchi hudud qadimiy tarixga ega va ba’zi manbalarda unga 2400-2500 yil beriladi. Nurotaning barpo etilishi Iskandar (Aleksandr Makedonskiy)

nomi bilan bogʻlanadi. Boboqul Mirzayev buni qisqacha quyidagicha bayon qiladi: «Eramizdan avvalgi 324-yilda Oʻrta Osiyoga 160 ming qoʻshin bilan Iskandar – Oʻrta Osiyoga kirib keldi... koʻp shahar va qishloqlarni oladi... soʻngra Maroqandni, hozirgi Samarqandni olishda koʻpgina askarlaridan ajraladi. Shundan soʻng, Iskandar orqasiga qaytib, shimolga buriladi. U togʻlardan oʻtib, hozirgi togʻ tepasidagi qalʼa qurilgan joyga toʻxtab, yerdan osmonga nur taralayotganini koʻrib hayron qoladi. Ajabo, bu qanaqa sir. Quyosh nuri yerga taralsa, bu osmonga taralyapti, deb pastlikka yetib kelsa, bir ajoyib manzara – hamma yer koʻm-koʻk, bir necha buloqlardan suv chiqib shimolga qarab oqmoqda. Farb tomonda nur taralayotgan buloq boʻlib, bu yerni dev, parilar makon qilib olgan ekan. Shunda dev va parilarni haydab yuboradi...» hamda oʻsha yerdan qoʻrgʻon va shahar barpo qiladi [2]. Mana shu mazmundagi rivoyat boshqa manbalarda ham keltirilgan [3].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Akademik Y.Gʻulomov oʻzining «Nur qalʼasi» maqolasida Nur qalʼasi eramizdan avval IV-V asrlarda qurilganini aytadi. Jurnalist A.Muxtorov va arxeolog B.Oʻroqov «Nur qasrini Iskandariya ham deyishadi, chunki uni Iskandar qurdirgan» deb yozishgan. Iskandar Nurga kelgan, buloqni ham koʻrgan, qalʼa qurdirgan ham boʻlishi mumkin. Ammo u kelguncha bu hududning, buloqning qandaydir nomi boʻlgan-ku! Uni, Iskandar oʻzgartirganmi? Yoki ular nomsiz boʻlsa, Iskandar birinchi boʻlib ularni nomlaganmi? Nima deb nomlagan? Iskandarning qalʼani ham, buloqni ham «Nur» deb nomlamagani aniq. Chunki «ziyo» maʼnosidagi nur arabcha soʻz boʻlib, u turkiy tilga arablar Oʻrta Osiyoni istilo qilgandan keyin kirgan.

Sh.Ismoilzoda oʻzining maqolalaridan birida Nur shahrining qadimiy nomi Koʻhzor boʻlgani haqidagi rivoyatni keltiradi. Nomning Nurota boʻlib oʻzgarishiga buloqning oʻzidan nur tarqalishi asos qilib koʻrsatiladi va Nurota Nur+ato «yorugʻlik taratadigan joy» maʼnosini berishi yoziladi [4]. Ammo baʼzi manbalarda tojikcha boʻlgan Koʻhzor nomiga shubha bildiriladi, chunki tarixiy manbalarda bu hududga fors zabon aholi X-XI asrlardan boshlab kirib kelgan deb hisoblanadi.

Nur toponimi koʻpgina yozma manbalarda qayd etilishicha, qadimda qishloq nomi boʻlgan. Buning eng ishonchli dalili Abu Bakr Muhammad Jaʼfar Narshaxiyning Nur qishlogʻi Buxorodan ham avval mavjud boʻlgan deb yozishidir: «Hali Buxoro shahari vujudga kelmagan, lekin qishloqlardan baʼzilar paydo boʻlgan edi. Nur, Harqonrud, Vardona, Tarobcha, Safna va Isvonalar oʻsha qishloqlar jumlasidandir». Narshaxiy Nurotani asarining boshqa oʻrinlarida ham Nur shaklida tilga olgan: «Nur katta joy». Hofizi Abruning «Geografiya» asarida, shuningdek, temuriylar davriga oid tarixiy manbalarda Nurota Nur shaklida uchraydi. Umuman, VIII-IX asrlarda, undan keyin ham, gap yuritilayotgan joy Nur deb atalgan. Hatto German Vamberining “Movarounnahr tarixi” asarida ham toponimning Nur shakli qayd qilinadi: “1220 yilda Chingiz bosib olgan ikkinchi shahar Nur boʻlgan” [5]. Baʼzi tadqiqotchilar Nur toponimi Nurota shaklida XIX asr oxiri XX asr boshidagi yozma manbalarda uchrashini taʼkidlashadi [6].

Tadqiqot metodologiyasi. Nurota nomining ma’no va etimoni axtarilar ekan, quyidagi tomonlarga diqqat qilishga to’g’ri keladi:

- agar-da joy nomini arabcha Nur so’zi bilan bog’lansa, unda bu toponim kamida VIII asrlardan keyin paydo bo’lgan bo’ladi;

- bordi-yu, Nur joyning qadimiy nomi emas ekan, unda qadimiy nom nima bo’lganini axtarishga to’g’ri keladi;

- bordi-yu, bu joyni Iskandar nomlagan bo’lsa, unda u qo’ygani nom yunoncha bo’lishi kerak. Ammo Iskandarning bu joyga yunoncha nom qo’ygani haqida daraklar yo’q.

- Nur: 1) qishloq nomi; 2) buloq nomi; 3) qal’a (qo’rg’on) nomi; 4) tog’ nomi. Nur dastlab qaysi birining atoqli oti sifatida yuzaga kelgan? Tabiiy hodisa bo’lgani uchun buloq va tog’ qadimiy ob’ektdir. Qishloq, qal’a (qo’rg’on) sun’iy ob’ekt bo’lgani uchun tabiiy ob’ektlardan keyin paydo bo’lgan. Mo’tabar manbalarda Nur qal’asi V-VI asrda ham mavjud bo’lgani yozilgan. Ko’pchilik manbalarda Nur toponimining paydo bo’lishi buloqqa, uning xususiyatiga bog’langan holda izohlanadi.

Nurota toponimining ilk, qadimiy shakli Nur bo’lgani aniq. Bu holda ushbu toponimning ma’no va etimonini Nur leksemasidan axtarishga to’g’ri keladi.

Nur leksemasi mana shu uch tovushli shaklida arabcha -ziyo, yorug’lik deb talqin qilinadi. Nur so’zining ma’nosiga shunday izoh berilgan: «Yorug’lik manбайдan taralgan va ingichka tola ravishda tasavvur etiladigan ziyo, yog’du». Ushbu so’z qadimiy arab tili, jumladan, «Qur’on» tilida - nu:run – o’t, olov ma’nolarini anglatgan.

Nur so’zining boshqa ramziy, ko’chma ma’nolari ham bor. Ular orasida Nur so’zining an – Nur shaklida Allohning nomi, sifati ma’nosida kelishi va u «o’z-o’zidan borlig’i ayon va borliqni ham ayon etuvchi» ma’nosini anglatishi ma’lum. Xuddi shuningdek, bu leksema Allohi Taolodan tashqari, Muhammad payg’ambarlarning sifatlaridan biri hamdir. Nur so’zi asli arabcha va o’zbekcha ismlar tarkibida mana shu ma’nolarda keladi.

Bordi-yu, Nur toponimi keltirilgan ma’nolarga bog’lanadigan bo’lsa, joy nomi buloqdan chiqadigan yog’du, ziyoga bog’liq bo’ladi. U holda Nurota nomi tarkibidagi «ota» komponenti «ota» emas, balki «ato» shaklida, ya’ni «nur tarqatuvchi, nur baxsh etuvchi, taratuvchi» ma’nolarida tushunilishi lozim bo’ladi. «Ato» mana shu shakl va ma’noda talqin qilinsa, u Allohi Taolo va Muhammad payg’ambarning qayd qilingan nomi – sifatlariga ham bog’lana oladi, ya’ni Alloh yaratgan, baxsh etgan joy, makon yoki Allohning ehsoni, tuhfasini ma’nolarini beradi. Ammo mavjud manbalarda Nurota nomining ikkinchi komponenti imlosi va talaffuzida bir xillik yo’q. U goh Nurota, goh Nurato shaklida yozilmoqda. Bu nomni o’sha hududda yashovchi mahalliy aholidan tojikcha so’zlashuvchilar Nurato, qipchoq shevasida so’zlovchilar *Nurata*, adabiy tilda so’zlovchilar Nurota tarzida tilga olishadi.

Nurota toponimining ikkinchi qismini o’zbekcha (turkiy) ota so’ziga bog’lab izohlash ham mumkin. Bu so’z o’tmishda, asosan, uch ma’noda qo’llanilgan: 1) farzandli, bola-chaqali er kishi; 2) rahnamo, ustoz (otaliq so’zi va unvoni mana shu ma’nodan); 3) ulug’, muqaddas, avliyo. Biz uchun bu o’rinda qayd qilingan ma’nolardan uchinchisi ahamiyatlidir. «Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug’ati»da ota so’zining uchinchi ma’nosi: «ota; buyuk, ulug’ kishilarning ismi bilan birga keladi: Sadr ota – mavlidi

Turkiston viloyatindandur, deb «Nasoyimul muhabbat» asarida izohlangan [7]. Ota soʻzi oʻtmishda yashab oʻtgan bir qator shayxlar, avliyolar, ulugʻ shaxslar atoqli oti tarkibida uchraydi. Chunonchi, Navoiy asarlarida shunday nomlar uchraydi: Zangiota, Ismoilota, Ishoq ota, Kishilik ota, Xalil ota, Qilichlik ota, Qoʻrqut ota, Hakim ota. Bordi-yu Nurota nomining ikkinchi qismi ota (ato emas) deb hisoblanadigan boʻlsa, unda ikki xil faraz yuzaga keladi: 1) Nurota nomi nur soʻzidan iborat yoki tarkibida nur soʻzi mavjud boʻlgan (Nurulla, Nuriddin) shaxs nomi boʻlishi mumkin; 2) Nur deb atalgan qishloq yoki buloq nomi «aziz qadamjoy», «muqaddas joy», «avliyo joy» maʼnosida ilohiylashtirilgan boʻlishi mumkin. Har ikki holatda Nurota nomi diniy mazmun, talqin kasb etadi.

Nurota nomini diniy maʼnoda talqin etish tarafdorlari ham anchagina. Chunonchi, S.Qorayev Nurota nomini moʻgʻulcha deb talqin qilishga qoʻshilmaydi va yozadi: «Shunday qilib, Nur bora-bora Nurota boʻlib ketgan. Nur soʻzi (arabcha) «yorugʻlik», ota esa – geografik nomlar tarkibida «aziz avliyolarning qadamjoyi» degan maʼnoni bildiradi». «Ziyoratgoh joy boʻlganidan shunday nom olgan boʻlsa kerak». S.Qorayevning keltirilgan fikrini boshqa mualliflar ham aynan takrorlashgan. S.Nayimov Nurning moʻgʻulcha ekaniga qoʻshilmaydi va uni arabcha nur (ziyo) ga bogʻlaydi. Uning fikricha, Nurota togʻi nomi qadimiy Nur qishlogʻi nomidan olingan. Albatta, bu mulohazalar munozarali. Akademik Ya.Fulomov: «Nur oʻzining chashmasi bilan atrofdagilarga mashhur. Xalq uning nomi yoniga «ota» soʻzini qoʻshib, «Nurota» deb atagan». Q.Haydarov Nurota 2500-2600 yillik tarixga egaligini yozadi va asli Nur deb atalgan qishloq nomiga «ota» soʻzi X asrdan boshlab qoʻshilgan deb hisoblaydi.

Nur toponimiga ota soʻzining qoʻshilish sababini talqin qiluvchilarning aksariyati Narshaxiyning «Buxoro tarixi» asarida aytilgan mulohazaga tayanishadi: «Nur katta joy. Unda masjidi Jome bor. U koʻpgina rabotlarga ega. Buxoro va boshqa joylarning odamlari har yili ziyorat uchun u yerga boradilar. Buxoro aholisi bu ishda koʻp mubolagʻa qiladilar: Nur ziyoratiga borgan kishi haj qilgan (kishining) fazilatiga ega boʻladi... Tobeinlardan koʻp kishilar u yerga dafn etilganlar, xudo ularning hammalaridan to qiyomatgacha rozi boʻlsin!»

Demak, qadimiy «Nur» ning, keyinchalik Nurotaning muqaddas qadamjoy boʻlgani aniq. Unga «ota» soʻzi shu uchun qoʻshilgan. Ammo bir narsa noaniq qoladi: odamlar buloqqa sigʻinishganmi yoki biror shaxsning qabriga, ruhiga sigʻinishganmi? «Ota» soʻzi yuqorida qayd qilinganidek, asosan, kishi atoqli oti tarkibida keladi.

Nurota nomini bu joyning ziyoratgohga aylanish sababini konkret shaxs nomiga bogʻlab izohlashga intilishlar ham bor. Bunda mashhur shayx Hasan Nuriy koʻzda tutiladi. Bu shaxs yuqorida Narshaxiy aytgan tobeinlar (Muhammad paygʻambarni emas, balki uning safdoshlari, sahobalarini oʻz koʻzi bilan koʻrganlar) dan biridir.

Hozir «Chashma» muzeyida saqlanayotgan qabr toshidagi lavha 1912 yilda Mirbiy Yoʻldosh tomonidan fors-tojik tilida yozilgan boʻlib, unda Abul Hasan Nuriy yeri koʻkdagi bilimlar podshosi deb taʼriflanadi. U faqatgina islom targʻibotchisigina emas, Nurda dastlabki masjid-madrasalar qurdirgan va shayx unvoniga sazovor boʻlgan, soʻfiylikning oʻziga xos yoʻnalishini asoslagani uchun donishmand hamdir. Tilga olingan qabr toshida uning vafot etgan yili hijriy 295, melodiy 907 deb koʻrsatilgan. Shayx haqida dastlab X asrda yashagan Jullobiy al-Hujviriyning «Kashf al-maxjub» asarida quyidagicha maʼlumot berilgan: «Islomda soʻfiylikning koʻzga koʻringan ulugʻlaridan

biri Abul Hasan (Husayn) Ahmad ibn Muhammad bo‘lib, so‘fiylikning «Nuriy» bosqichiga asos solganlar. Bu ulug‘ va donishmand kishi IX asrda yashagan».

A.Jomiyning donishmandlar to‘g‘risidagi «Nafohatul uns min hazarotul quds» («Pok zotlar huzuridan esgan do‘stlik shabadalari») tazkirasida 616 donishmand qatorida Nuriy ham tilga olinadi. Jomiydan tashqari, A.Navoiy, F.Attor ham o‘z tazkiralari uni tilga olishadi.

Nurota toponimining etimologiyasi diniy motivlarga bog‘lanadigan bo‘lsa, u holda «ota» so‘zi shaxs nomiga qo‘shilgan bo‘lib chiqadi. Ammo tarixiy manbalarda bu hududda nomi Nur so‘zi bilan boshlangan mashhur shaxs o‘tganganligi haqida daraklar yo‘q. Shu sababli Nurota toponimining etimonini shaxs nomiga bog‘lab talqin qilish nihoyatda munozaralidir.

Tarkibida *nur* morfemasi mavjud so‘zlar turkiy tillarda ham uchraydi: *nuramoq* - yemirilmoq, uqalanmoq, parchalanmoq yoki *nuri* – go‘ng ma’nosida. Nuramoq so‘z ikki ma’noga ega: 1) eskirib yemirilmoq, buzilmoq va 2) tog‘ jinslarining shamol, atmosfera hodisalari ta’sirida yemirilishi. Sh.Rahmatullayev bu so‘zni negadir turkiy leksema sifatida izohlamagan.

Bir qator nomshunoslar Nur so‘zining etimonini mo‘g‘ul tilidan axtarishgan. Mo‘g‘ul tilida nuraax, nurax, nuruu, nuur so‘zlari mavjud bo‘lib, nuur – ko‘l ma’nosini, nuraax, nurax – yemirilish, nurash, parchalanish; nuruu – orqa, tog‘ orqasi, nuruu – tog‘ ma’nolarini anglatadi. Mo‘g‘ul tilidagi mana shu ma’lumotlarga suyangan holda V.A.Nikonov Nurota tarkibidagi Nur mo‘g‘ulcha nurudan va «tizma, tog‘ tizmasi» ma’nosini anglatadi deb hisoblagan. Ota qismini esa tau, tov so‘zlariga bog‘lagani ma’lum. E.Murzayev «nuru»ni – tog‘ deb talqin qilgan. «Mo‘g‘ulcha nura, nuru so‘zlari «tog‘, baland tog‘, tog‘ tizmasi, cho‘qqi» ma’nolarini anglatishi, shunga ko‘ra, Nurota toponimi «baland tog‘, cho‘qqili tog‘» ma’nosini anglatishi mumkinligini Z.Do‘simov va X.Egamovlar ham qayd qilishgan. Taniqli turkman nomshunosi S.Otaniyozov Turkmanistonda Nurata, Nurbak, Nurbike, Nurukash toponimlari mavjudligini qayd qilgan. Ammo u ushbu nomlar etimologiyasini chetlab o‘tgan. Qozoq toponimisti K.Qo‘yshiboyev nura apellyativi: 1) cheksiz keng dala; 2) chuqurlik; 3) tepa (tog‘)ning bosh qismi, cho‘qqi ma’nolarini ifodalashini yozadi va Nurak (Nur+ak) toponimini joy nomini «cho‘zilib yotgan tepalik, kichkina qir» ma’nosida izohlagan.

T.Nafasov Qashqadaryo hududida uchraydigan Nura (balandlik, tepalik nomi) toponimini mo‘g‘ul tilidagi nuraa – o‘pirilish, tog‘dan nurab tushgan toshlar uyumi, qozoq va qirg‘iz tillaridagi nura – jar, jarlik, suv o‘yib ketgan joy ma’nolariga bog‘lab izohlagan. Shuningdek, u Qashqadaryodagi Nurali (qishloq va dara nomi) toponimini kishi nomiga (Nur+Ali) bog‘lagani holda Nurali oronimini negadir mo‘g‘ulcha «nuruu» so‘ziga aloqador deb biladi va bu so‘zning tog‘ tizmasi, cho‘qqi, cho‘qqili, qoyasimon balandlik ma’nolarini keltirgan. T.Nafasov Nurqay toponimini nur – tog‘dan o‘pirilib tushgan toshlar uyumi, nuraa – jar, o‘pirilgan joy, o‘yiq joy deb izohlaydi va Nurqay – toshli, yirik toshli joy ma’nolarida talqin qilgan.

B.O‘rinboyev Samarqand viloyati hududida 9 ta qishloq va bitta qo‘rg‘on nomining o‘zagini «Nur» leksemasi tashkil qilishini qayd qilgan. Ammo B.O‘rinboyev toponimlar tarkibidagi nur leksemasining ma’nolarini turlicha izohlagan. Chunonchi: Nur+ak – jar, tik, tubsiz chuqur, Nurak+li – cho‘qqili, qoyasimon balandligi bor joydan ko‘chib

kelganlar joyi», Nurbuloq: nur – ziyo, yog‘du, yorug‘lik; buloq (buluk) – to‘da, guruh, to‘p, ya‘ni Nurbuloq – ziyo taratgan avlod vakillari yashagan joy»; Nurdek – tosh uyumi, to‘dasi, -dek qo‘shimchasi o‘xshatish ifodalaydi; Nurdek – cho‘ziq qirsimon joydagi qishloq; Nur dum – nur – jar, o‘pirilgan joy, dum – dumaloq, ya‘ni «o‘pirilgan joylari mavjud bo‘lgan balandlikdagi qishloq»; Nurobod – jar, o‘pirilgan joy, o‘yiqqlar mavjud joydagi qishloq kabi.

Nur morfemasi toponimlardan biri Nurak nomidir. B.O‘rinboyev fikricha, bu nom Nur+ak morfemalaridan iborat. U bu nomni mo‘g‘ulcha Nuru so‘ziga bog‘laydi va nur «tizma, tog‘ tizmasi, -ak kichraytish affiksidan tarkib topgan» deb hisoblaydi.

Z.Do‘simov, X.Egamovlarning fikricha, qishloq nomi bo‘lgan Nurota «toponimi Nurota tog‘i nomi asosida vujudga kelgan» va u «baland tog‘, cho‘qqili tog‘» ma‘nosini bildiradi. Mualliflar bu fikrni mo‘g‘ulcha nura, nuru apellyativlariga bog‘lab izohlashgan. Ushbu mualliflarning fikricha, Farg‘ona viloyati hududidagi Nursuq qishlog‘i nomidagi Nur ham «tog‘, tog‘ tizmasi» ma‘nosidadir. So‘q «o‘zan, jar, soy» ma‘nosida. Demak, Nursuq «tog‘ o‘zani, tog‘dagi o‘zan».

H.Hasanovning yozishicha, Nurota tarixiy yozma manbalarda Nur, Nur Buxoriy, Nurota shaklida tilga olinadi va ko‘hna Nur shahri deb ta‘kidlanadi. H.Hasanov Nurota toponimi etimonini arabcha «nur» so‘ziga bog‘laydi va joy nomi tog‘ nomidan olingan deb biladi: «Nurota. Asli nomi Nur. Buxoro va Karmanadagi birdan-bir baland tog‘. Uni ulug‘lab, u yerdagi mozorni muqaddaslashtirib Nur ota deganlar. Oftob nuri ham eng avval ana shu tog‘ tepasida ko‘rinadi.

Tahlil va natijalar. Yuqoridagi tahlillardan kelib chiqqan holda Nurota toponimining ma‘no va etimoniga oid fikrlarni quyidagicha umumlashtirish mumkin:

- Nurotaning qadimiy nomi Nur bo‘lgan. Ikkinchi qism unga keyin qo‘shilgan.
- Nurning bu nomdan avvalgi qadimiy nomi Ko‘hzor bo‘lgan. U ba‘zan

Iskandariya deb ham atalgan.

- Nurning etimoni mo‘g‘ulcha nura (nuraak) so‘zi va u:

- 1) emirilgan, nurab tushgan, o‘pirilgan yer;
- 2) tog‘dan nurab tushgan toshlar uyumi;
- 3) jar, jarlik, suv yemirgan, o‘yib tashlangan joy;
- 4) cheksiz keng dala;

5) cho‘ziq qirsimon dala ma‘nolarini anglatadi. Demak, Nur – jarlik, jarlik bo‘yida joylashgan qishloq yoki balandlikda, yuqorida joylashgan qishloq, joy ma‘nolarini anglatadi.

- Nurning etimoni mo‘g‘ulcha nuruu so‘z va bu so‘z:

- 1) tog‘, tog‘ning orqa qismi;
- 2) tog‘, tog‘ tizmasi;
- 3) baland cho‘qqili tog‘ ma‘nolarini anglatadi. Demak, Nur asli tog‘ nomi bo‘lgan va u keyinchalik qishloq nomiga ko‘chgan.

Xulosa va takliflar. Nurota toponimini har ikki komponenti arabcha: Nur+ato, Nur – yorug‘lik, yog‘du, ziyo; ato – baxsh etuvchi, beruvchi, in‘om qiluvchi. Nurato –

yorug‘lik, yog‘du taratuvchi, nurli, nurafshon. Bu ma’noda Nurota buloq (chashma) nomiga bog‘lanadi.

-Nur – Allohi Taolo va Muhammad payg‘ambarning sifatlaridan biri (an-Nur). Demak, Nurato – Alloh ato qilgan, Allohning tuhfası, ehsonı yoki Muhammadning nazari, nuri tushgan joy.

- Nurota toponimining ikkinchi qismi «ato» emas, turkiy ota so‘zi va u shaxs nomi tarkibida kelib, ulug‘ shaxs, avliyo ma’nolarini anglatadi. Demak, Nurota toponimining etimoni tarkibida nur so‘zi mavjud bo‘lgan biror mo‘tabar shaxsning atoqli otidir.

- Nurota – muqaddas qadamjoy, ziyoratgoh ma’nosida. Chunki ko‘pgina avliyolar o‘sha joyda dafn etilgan.

Nur//Nurota toponimining paydo bo‘lish vaqtini arabcha Nur so‘zi bilan, shuningdek, O‘rta Osiyoni mo‘g‘ullar istilo qilgan davr (XIII asr) bilan bog‘lab bo‘lmaydi, chunki bu qadimiy Nur qishlog‘i o‘tmishini, yoshini nihoyatda qisqartirib yuboradi. Nur etimonini mo‘g‘ulcha nura (Nuraax, Nurax), nuruu so‘zlari bilan bog‘lash mumkin. Ammo bu holda nega Nur nomi Nura, Nuri, Nuruv shaklida saqlanmagan degan savol tug‘iladi. Nurni mo‘g‘ul va turkiy tillardagi nur morfemasiga qiyoslash mumkin. Mo‘g‘ulcha nuur – ko‘l ma’nosini bersa, turkiy nur, nurash so‘zlari yemirilish, parchalanishni anglatadi. Keyingi ma’noni mo‘g‘ulcha nurax//nuraax ifodalaydi. Demak, nur, nura leksemalari turkiy til va mo‘g‘ul tili uchun mushtarak leksemalardir. Bunday mushtaraklik bu ikki tilning qadimiy rivojlanish davri – oltoy davridagi umumiylikka taalluqli bo‘lishi mumkin.

Nur toponimini qandaydir boshqa bir qadimiy tilning qoldig‘i deb bilish ham ehtimol, masalan, sanskrit va so‘g‘d tilining. Bunga asos Abu Bakr Muhammad Ja’far Narshaxiyning Nur toponimini qadimiy so‘g‘d va sanskrit tillariga mansub Harqanrud, Vardona, Safna, Isvona nomlari qatorida tilga olishidir. Albatta, bizning bu farazimiz qo‘shimcha izlanishlarni talab qiladi. Har holda Nur nomini o‘sha joyning tabiiy holati, fizikaviy-jo‘g‘rofiy xususiyatiga bog‘lagan holda izohlash maqsadga muvofiqdir. Mana shu ma’noda biz Nur nomini «balandda, yuqorida joylashgan» joy, qishloq deb talqin qilish tarafdorimiz. Bunda, albatta, qadimiy Nur qishlog‘i ko‘zda tutiladi.

ADABIYOTLAR

1. Karimov I.A. O‘zbekistonning o‘z istiqlol va taraqqiyot yo‘li. – Toshkent: O‘zbekiston, 1992. – 71-bet.
2. Mirzayev B. Nurota tarixidan lavxalar // Do‘stlik bayrog‘i. 1996. 31 may. – B. 6.
3. Axmadqulov K. Nurota tarixiy va aziz joy // Ilg‘or chorvador. - 1994. 12 aprel. – B. 2; O‘sha gazeta. - 1994. 5-aprel. – B. 2;
4. Shavkat Ismoilzoda. Nuri Buxoro// Ilgor chorvador. - 1990. 5-avgust; Bobolardan kolgan nakllar. Yozib oluvchi Raxmatulla Yusuf o‘gli.- T.: Fan, 1998. - 49-bet va b.
5. Ismoilzoda Sh. Nuri Buxoro // Ilg‘or chorvador, 1990. 5-avgust.
6. Vamberi German. Movarounnaxr tarixi // Sharq yulduzi. - № 4. – B.112.
7. Kodirov Raxim. Nurota chashmasi// – Toshkent, 1998. – 3-bet.
8. Alisher Navoiy asarlari tilining izoxli lugati. II tom. – Toshkent: Fan, 1983. - 533-bet.
9. Qorayev S. Toponimika. – Toshkent, 1970. - 12-bet.
10. Qorayev S. Geografik nomlar ma‘nosi. – Toshkent: O‘zbekiston, 1978. - 87-bet.
11. Jumayev A.Sh., Muxamedov I.I., Xamroyev A.X. O‘lkamizdagi joy nomlari. – Buxoro, 1998. - 24-bet.
12. Nafasov T. O‘zbekiston toponimlarining izoxli lugati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1988. - 131-bet.
13. Do‘simov Z., Egamov X. Joy nomlarining qisqacha izohli lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1977. - 108-bet.
14. Xasanov X. Geografik nomlar imlosi. – Toshkent: O‘zFA nashriyoti, 1962. - 125-bet. O‘sha muallif. O‘rta Osiyo joy nomlari tarixidan. – T.: Fan, 1965. - 70-bet.
15. Xasanov X. O‘rta Osiyo joy nomlari tarixidan. – Toshkent, 1965. - 49-bet.

NUTQ TOVUSHLARIDAGI AYRIM O‘ZGARISHLAR

*Nurmanov Furqat Ismailovich,
Navoiy davlat pedagogika instituti
O‘zbek tilshunosligi kafedrasida dotsenti,
filologiya fanlari nomzodi
E-mail: nurmonov.f@gmail.com*

Annotatsiya. Til va uning tarixiy taraqqiyoti va undagi turli o‘zgarishlar uning fonetik tizimi bilan uzviy bog‘liq. O‘zbek tili fonetik tizimidagi o‘zgarishlar va ularning sabablari doimo olimlar tomonidan tadqiq etib kelingan. Maqolada o‘zbek tilining tovush tizimidagi ayrim o‘zgarishlar, unli va undosh tovushlarning qisqa-cho‘ziqligi hamda ularning sodir bo‘lishi, fonologik qimmatini yuzasidan ilmiy tadqiqotlardagi nazariy qarashlarga munosabat bildirilgan.

Kalit so‘zlar: fonetika, unli va undosh tovushlar, cho‘ziq-qisqalik, fonologik qimmat, sheva, birlamchi va ikkilamchi cho‘ziqlik.

Аннотация. Язык и его историческое развитие и различные изменения в нем неразрывно связаны с его фонетической системой. Изменения фонетической системы узбекского языка и их причины всегда были в центре внимания исследователей. В статье дается обзор теоретических взглядов в научных исследованиях на некоторые изменения в звуковой системе узбекского языка, краткость и долготу гласных и согласных звуков, их возникновение, фонологическую ценность.

Ключевые слова: фонетика, гласные и согласные, долгота-краткость, фонологическая ценность, диалект, первичная и вторичная долгота.

Abstract. Language and its historical development and various changes in it are inextricably linked to its phonetic system. Changes in the phonetic system of the Uzbek language and their causes have always been the focus of researchers. The article gives an overview of theoretical views in scientific research on some changes in the sound system of the Uzbek language, the brevity and longitude of vowels and consonants, their occurrence, phonological value.

Key words: phonetics, vowels and consonants, longitude-brevity, phonological value, dialect, primary and secondary longitude.

Kirish. Nutq tovushlari va ularning tasnifi masalasi tilni o‘rganish tarixida ham hozirgi o‘zbek adabiy tili fonetik tizimini o‘rganishda ham eng muhim masalalardan sanaladi. Unli va undosh tovushlarni tasnifida asos bo‘ladigan belgilar bir xil emas.

Shuning uchun unli va undosh tovushlarning fiziologik tasnifida nutq organlari ishtirokidani tashqari, ularning soʻz semantikasini belgilashdagi oʻrnini bilish muhim.

Til fonetikasi va uning tadqiqi uzoq tarixga, yozuv paydo boʻlgandan oldingi davrga borib taqaladi. Dastlab, asosan, nutq tovushlarini oʻrganishga eʼtibor qaratilgan boʻlsa, yozuv paydo boʻlgandan keyin undagi ayrim harflarda berilgan tovushlarni tasniflash asosida til fonetikasi oʻrganilgan. Til fonetikasini oʻrganish, olimlar fikricha, yozma yodgorliklarning sahifalarida, hoshiyalaridagi nutq tovushiga berilgan tavsiflardan boshlanadi [1]. M. Koshgʻariyning "Devonu lugʻatit turk" asarida ham ayrim tovushlar tasnifining uchrashi [2] turkiy tillar fonetik tizimi tadqiqining ancha tarixiy ekanligini isbotlaydi. Tarixiy turkiy til matnlarining fonetik tizimi tadqiqiga oid ilmiy adabiyotlarda nutq tovushlarining oʻziga xos jihatlari, soʻz tarkibida uchraydigan fonetik hodisalar va ularning sabablari, nutq tovushidagi oʻzgarishlarning soʻz semantikasiga taʼsiri misollar asosida ochib berilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Til kishilar orasida bevosita aloqa vositasi boʻlib, u tovush va tovushlar kompleksi orqali oʻz ifodasini topadi. Tilshunos M.Mirtojiyevga koʻra: "maʼlum tovush yoki tovushlar kopleksida maʼno yoki maqsadning ifoda topishi lugʻaviy birlik, lugʻat, leksika hisoblanadi. Shu leksikaning maʼlum grammatik qonuniyatlar asosida kommunikatsiyaga kirishuvi nutq, yaʼni tildir. Bu oʻrinda tilning uch bosqichdagi tarkibiy qismi haqida gap boradi: tilning material manbai – tovushlar; shu material manbaini oʻz vositasida tashishi – leksika, lugʻat; oʻsha leksikaning kishilar muloqatga kirishuvi uchun oʻzaro kommunikativ aloqada boʻlish qonuniyati –grammatika... Tovush tilni namoyon etuvchi materialdir. Yaʼni til usiz namoyon boʻlmaydi"[3]. Shuning uchun ham tilning fonetik tomoniga qiziqish va ilmiy nazariy hamda amaliy tadqiq etish oʻzining alohida tarixiga ega.

Praga tilshunoslik maktabi vakillarining "Praga tilshunoslik toʻgaragi tezis"larida tilning tovush tomoniga xos tadqiqotlar xususida soʻz yuritilib, lingvistik tadqiqotlarda soʻzlovchining maqsadini roʻyobga chiqaruvchi akustik timsollarni birinchi, asosiy oʻringa qoʻyish zarurligi taʼkidlanadi [4]. Demak, voqelikdagi biror hodisa haqida bayon qilinadigan fikrning ashyoviy qobigʻini akustik birliklar tashkil etadi. Fikrning yaxlit ifodasi gap hisoblansa, uning strukturasiidagi shakllar tovush yoki tovushlar yigʻindisidan iborat butunlikdir.

Nutq tovushlari tilning tarixiy taraqqiyoti davrida turli oʻzgarishlarga uchraydi. Ularning miqdoriy oʻzgarishi: a) konvergensiya; b) divergensiya koʻrinishda boʻladi.

Turkiy tillar tarixiy taraqqiyotidagi oʻzgarishlar haqidagi tadqiqotida Ye. D. Polivanov "birdan ortiq tovush tarixiy taraqqiyot kechimida birikib ketishi- konvegensiya hodisasi sanaladi va bu hodisa: a) assimilyativ konvergensiya, b) chatishma konvergensiya kabi ikki koʻrinishli boʻladi" deb koʻrsatgan edi [5]

Tilshunos M. Mirtojiyev divergensiyaning: "...maʼlum tovushning tarixiy taraqqiyot natijasida birdan ortiq tovushga differentsiatsiyasi, yaʼni maʼlum tovush hisobida tilda yangi bir tovush hosil boʻlishi divergensiya. Olimning taʼkidlashicha, oʻzbek tili tarixida va hozirgi ayrim oʻzbek shevalarida til orqa artikulyatsiya oʻrniga oid keng *a* unlisi boʻlgan. Uning taraqqiyoti u bilan kontakt pozitsiyadagi chuqur til orqa undoshlar va *v* undoshiga bogʻli holda yuzaga keladi. Natijada til orqa *a* unlisi hisobida *ə* unlisi hosil

bo'ladi. Til orqa *a* unlisi esa mazkur undoshlar bilan kontakt prepozitsiyada qo'llanganda va auslautda o'z artikulyatsiyasini saqlab qoldi" [3].

Demak, til tarixida va ayrim shevalardagi unli tovushlarning til oldi, til orqa variantlari hozirgi o'zbek tilining yetakchi shevalari va adabiy tilida yo'qolib til orqa yoki til oldi tipi bilan birlashib ketgan. Bu holatni o'zbek tili tovushlar tasnifida yaqqol ko'rish mumkin.

Tadqiqot metodologiyasi. So'z nutq tovushi yoki nutq tovushlaridan iborat bo'lib, shu tovushlarning artikulyatsiyasida ularga sarflangan tovush kuchi turlicha bo'lishi mumkin. Til ta'limining dastlabki bosqichlarida so'z tarkibidagi tovushning cho'ziqligi urg'uga bog'lab izohlanadi. Ya'ni, leksik urg'u so'z bo'g'inlaridan biri tarkibidagi unli tovushga tushadi va bu tovush cho'ziq talaffuz qilinadi. Urg'u nazariyasiga ko'ra leksik urg'u olgan bo'g'in boshqasiga nisbatan cho'ziq talaffuz qilinadi. Aytish mumkinki, leksik urg'u so'z bo'g'inidagi faqat unli tovushning cho'ziqligini emas, bo'g'indagi undoshning ham nisbatan cho'ziq talaffuz etilishini ifodalaydi.

Tovushlarning cho'ziq- qisqaligi til tarixida so'z semantikasi uchun muhim ahamiyat kasb etgan. Tarixiy fonetikaga oid tadqiqotlarda hamda o'zbek shevalari tadqiqida bunga ko'plab misollar keltiriladi. O'zbek tilida cho'ziq unlilar haqida gapirilganda uch masalani farqlash lozimligi uqtiriladi [6]. Unlilarning bu jihati hozirgi o'zbek adabiy tilida, asosan, arab va fors –tojik tilidan o'zlashgan o'zlashmalarga xos deb qaraladi. Fors-tojik tilidan o'zlashgan so'zlarda unlilarning qisqa-cho'ziqligi ma'no farqlash vazifasini ham bajaradi.

Qadimgi turkiy tillar uchun umumiy bo'lgan bir qancha xususiyatlar, jumladan, cho'ziqlik-qisqalik hozirgi o'zbek adabiy tilida saqlanmagan, ayrim o'zbek shevalaridagina saqlanib qolgan. Qadimgi turkiy matnlarda cho'ziq unlilar uchun maxsus belgilar ham ishlatilgan.

So'zdagi unli tovushlarning cho'ziqligi, tilshunos A.Nurmonovning yozishicha [3], quyidagi sabablarga ko'ra yuzaga keladi: a) intervokal undoshlarning sinkopasi natijasida; b) kompozitsion usulda so'z yasash natijasida; s) so'zga ekspressivlik berish natijasida. Shuningdek, sub'ektiv munosabat ifoda etish uchun ham ayrim unli tovush cho'ziq qo'llanishi mumkin.

Turkiy tillarda unlilar cho'ziq-qisqalik belgisiga ko'ra ham oppozitsiyaga kirishadi. A.M.Shcherbakning yozishicha, unlilarning cho'ziqlik va qisqalik belgisiga ko'ra zidlanishi oltoy, gagauz, qirg'iz, tuva, turkman, xakas va yoqut tillari fonologik sistemasida muhim rol o'ynaydi [7].

Tahlil va natijalar. Hozirgi o'zbek adabiy tili unli va undosh tovushlar tavsifi berilgan ilmiy adabiyotlarda cho'ziqlik belgisi birlamchi cho'ziqlik va ikkilamchi cho'ziqlikka bo'linadi. Birlamchi cho'ziqlik turkiy tillarning ilk davlaridan mavjud bo'lsa, ikkilamchi cho'ziqlik har qaysi turkiy tilda turli fonetik o'zgarishlar ta'sirida o'ziga xos yo'l bilan keyinchalik paydo bo'lgan. Jumladan, unlidan keyingi undosh tovushning tushishi evaziga unlining cho'zilishi turkiy tillarda keng tarqalgan hodisa sanaladi.

O'zbek adabiy tili uchun cho'ziqlik farqlovchi belgi hisoblanmasa-da, bir qancha o'zbek sheva(o'g'iz)larida uchrovchi birlamchi cho'ziqlik ma'no farqlash

xususiyatiga ega. O'zbek tilining qipchoq va o'g'iz shevalarida cho'ziq va qisqa unilarning zidlanishi ma'no farqlash uchun xizmat qiladi.

Demak, o'zbek tili ayrim shevalarida uchraydigan birlamchi cho'ziqlik fonologik vazifa bajaradi, ammo o'zbek tilining barcha shevalarida uchraydigan ikkilamchi cho'ziqlik fonologik qimmatga ega emas.

So'z strukturasi faqat unli tovushlar emas, undosh tovushlar ham nutq talabiga ko'ra cho'ziq qo'llanishi mumkin. Tilshunos M.Mirtojiyevning yozishicha [3], nutq tovushlari artikulyatsiya jarayonida kommunikatsiya talabiga muvofiq cho'ziqlikka o'tishi yoki cho'ziqlikni yo'qotishi mumkin. Tilshunoslikda nutq tovushlarining cho'ziqlikka o'tishi faqat undosh tovushlar uchun xos bo'lib, bu hodisa geminatsiya deb ataladi. Ilmiy adabiyotlarda qayd etilishicha geminatsiya ikki sababga ko'ra sodir bo'ladi [3]. Nutq jarayonida geminatsiya so'zlovchining voqelikka subyektiv munosabatini ifodalash maqsadida yuzaga chiqadi.

Xulosa va takliflar. Demak, o'zbek tili unli va undosh tovushlari cho'ziq-qisqaligi o'zaro farq qiladi. Bu ularning miqdoriy belgisiga ko'ra oppozitsiyaga kirishishidir. Adabiyotlarda keltirilishicha, uch darajadagi cho'ziqlik mavjud va shunga ko'ra unililar ham uch guruhga bo'linadi: cho'ziq unililar, qisqa unililar va o'ta qisqa unililar. Cho'ziq unililar tarixan so'z ma'nosini farqlash uchun xizmat qilgan, ularning bu jihati ayrim o'zbek shevalarida saqlanib qolgan va u o'ziga xos fonologik qimmatga ega. Tovush cho'ziqligi uning fonematik belgisini ham ifodalaydi, ya'ni so'z semantikasiga ta'sirini belgilaydi. Unli tovushlar cho'ziqligini so'z strukturasi tovuhi takroridan farqlash lozim. Umuman, unli va undosh tovushlarda cho'ziq-qisqalik hodisasi va ulardan o'zbek adabiy tilida qaysi birining saqlanib qolganini, bu hodisa asosida so'z tarkibida qanday fonetik o'zgarish yuz berishini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

So'z strukturasi tovushlarning o'zaro birikishidan iborat ekan, uning semantik belgisi subyektning munosabatiga hamda so'z tovushlar tarkibidagi ayrim o'zgarishlarga bog'liq.

ADABIYOTLAR

1. Содиқов Т. Туркий ёзма ёдгорликлар тили: адабий тилининг юзага келиши ва тикланиши. -Тошкент: Фан, 2006. 102-106-б.
2. Кошғарий М. Девону луғатит турк. Т.І. – Тошкент. Фан, 1960. 47-50-б.
3. Миртожиев М. Ўзбек тили фонетикаси. – Тошкент: Фан, 2013. –Б.5
4. Тезисы Пражского лингвистического кружка. В книг. Звегенцев 5. В.А.История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. Часть II.-М.: Просвеёение, 1965.С.126.
5. Поливанов Е.Д.Фонетические конвергенция.-ВЯ.-1957.№3.-С.77-83
6. Ньматов Х. Ўзбек тили тарихий фонетикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992.-Б.24.
7. Щерба Л.В. Русские гласные в качественном и количественном отношениях. -С.Петербург, 1912.

**МАҲМУД КОШҒАРИЙНИНГ “ДЕВОНУ ЛУҒОТИТ
ТУРК” АСАРИДА МИНЕРАЛОГИЯ
ТЕРМИНЛАРИНИНГ МАЪНО ХУСУСИЯТЛАРИ**

*Эрназарова Гулноза Муродовна,
НавДПИ Ўзбек тилшунослиги кафедраси
катта ўқитувчиси, ф.ф.ф.д. (PhD)
E-mail: gulnoza74@gmail.com*

Аннотация. Мазкур мақолада Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида қўлланишда бўлган минералогия соҳаси терминлари ва уларнинг маъно хусусиятлари мисоллар орқали ёритилган.

Калит сўзлар. Минералогия терминлари, фонетик ўзгаришлар, архаик терминлар, тарихий терминология, замонавий илмий терминология, терминларни меъёрлаштириш, туркий терминология.

Аннотация. В этой статье термины минералогической сферы и особенности их значения рассматриваются на примерах, которые используются в работе Махмуда Кошкари “Девонский словарь тюркского языка”.

Ключевые слова. Минералогические термины, фонетические изменения, архаичные термины, историческая терминология, современная научная терминология, нормирование терминов, тюркская терминология.

Annotation. In this article, the terms of the mineralogical sphere and the peculiarities of their meaning are considered on the examples used in the work of Mahmud Koshkari “Devonian Dictionary of the Turkic language”.

Keywords. Mineralogical terms, phonetic changes, archaic terms, historical terminology, modern scientific terminology, normalization of terms, Turkic terminology.

Кириш. Ҳозирги даврда ўзбек тилшунослигида соҳавий терминлар турли аспектларда ўрганилмоқда. Бу ҳолат тилшуносликка кириб келган замонавий тадқиқ усуллари, илм-фан соҳаларининг тараққиёти, фан ютуқларининг ишлаб чиқаришга татбиқ этилиши каби омиллар билан бевосита боғлиқ. Шунингдек, тилшунослигимизда терминларни тартибга солиш ва барқарорлаштириш сингари амалий масалаларга ҳам катта эътибор берилмоқда.

Шу кунга қадар мамлакатимизда ўзбек тили луғавий қатламида алоҳида ЛСГ (лексик-семантик гуруҳ)ни ташкил этувчи минералогия терминлари, уларнинг ўзбек адабий тили луғавий тизимида тутган ўрни, лексик-семантик ва грамматик тузилиши, услубий қўлланиши, лингвопоэтик хусусиятлари яхлит монографик аспектда ўрганилган эмас. Зеро, муҳтарам Президентимиз қайд этганларидек, “айни пайтда дунёда илм-фан ва технологиялар шиддат билан ривожланиб, мамлакатимизнинг халқаро ҳамкорлик алоқалари тобора кенгаймоқда. Натижада ҳаётимизга четдан кўплаб янги тушунча, сўз ва иборалар кириб келмоқда.

Глобаллашув шароитида миллий тилимизнинг софлигини сақлаш, унинг луғат бойлигини ошириш, турли соҳаларда замонавий атамаларнинг ўзбекча муқобилини яратиш, уларнинг бир хил қўлланишини таъминлаш долзарб вазифа бўлиб турибди”[1]. Булар қаторида тилшунослигимизда минералогия соҳаси терминологик тизими бирликларини ҳам ҳар томонлама чуқур илмий асосда ўрганиш муҳим аҳамиятга эга.

Маълумки, минералогия соҳаси кишиларнинг амалий фаолияти негизда юзага келган ва мураккаб тараққиёт босқичини босиб ўтган. Қадим замонлардан инсонлар бирикмаларга бой рудаларни топишга, уларни қазиб олишга қизиққанлар, шу асосда тоғ жинсларининг ҳосил бўлиши, таркибини аниқлашга уринганлар. Минералогия соҳаси тушунчаларининг кенгайиши, айниқса, тоғ саноатининг тараққиёти муҳим роль ўйнаган бронза ва темир даври билан чамбарчас боғлиқ. Энг қадимги даврларданок хитойликлар, вавилонликлар, мисрликлар, греклар тоғ саноати ишлари билан машғул бўлишган.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Ўзбекистон ҳудудида ҳам фойдали қазилмаларни излаб топиш ва ўрганиш масаласи ўз тарихига эга. Буни Хоразмий, Фаробий, Фарғоний, Ибн Сино, Беруний каби ўрта осийлик олимларнинг геология ва минералогияга оид дастлабки изланишлар натижалари акс этган асарлари ҳам тасдиқлайди. Абу Райҳон Берунийнинг “Минералогия”, яъни “Қимматбаҳо жавоҳирлар ҳақида билимлар китоби” асарларида эса олтин, кумуш, мис, темир, қалай, маргимуш, гавҳар, зумрад, феруза сингари юздан ортиқ минераллар ва маъданли тошлар қайд этилган [2,688].

Республикамизда яратилган геология ва минералогияга оид мавжуд луғатларда уч мингга яқин термин қамраб олинган ҳолос [3,4,5,6,7]. Ушбу луғатлар ҳамда “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” (2006-2008)да берилган минералогия терминлари қиёси шуни кўрсатадики, *аутиген минераллар, мирабилит, нордмаркит, оникс, оолит, ортит, пегматит, пертит, пироп, пироксинлар* каби юздан ортиқ минералогия терминлари турлича изоҳланган. Бу каби ҳолатлар, шунингдек, айрим минералогия терминларининг дарсликларда турлича таржима қилинаётганлиги[8,9,10,11,12] келгусида ўзбек тилида минералогия терминларининг янги мукамал изоҳли луғатини яратиш, бундай терминларнинг изоҳланиш тамойилларини белгилаш лозимлигини кўрсатади.

Тадқиқот методологияси. Қадимдан одамлар қимматбаҳо минераллардан турли безаклар ясашга қизиқишган. Аксарият ҳолларда безак ва бадий буюмлар пушти рангли родонит, ранг-баранг яшма, мармар, кварцит ва бошқалардан ясалган. Техник-технологик тараққиёт натижасида кейинги йилларда атом энергетикаси ҳарбий соҳаларда ҳам радиоактив элементларни ясашда минераллардан фойдаланишга алоҳида эътибор қаратилмоқда. Умуман, минераллар саноатнинг турли соҳаларида ишлатилувчи асосий материал сифатида инсон ҳаётида муҳим ўрин тутади.

Минералогия соҳаси қадимий ва бой тарихга эга бўлганидек, унинг терминологик бирликлари ҳам ранг-баранг ва ўзига хос.

Минералогия илмий терминологиясини такомиллаштириш, тартибга солишда ўтмишда классик манбаларда қўлланилган минералогия терминларини

тўплаш ва лингвистик жиҳатдан ўрганиш ҳам зарур. Чунки тарихий терминология замонавий илмий терминологияни меъёрлаштириш, сайқаллаштириш ва бойитишда муҳим манба саналади. Мана шу маънода ўзбек минералогияси тарихида истеъмолда бўлган минералогия терминларини назарий жиҳатдан тадқиқ қилиш, бу терминларнинг изоҳли, кўп тилли луғатларини тузиш ҳам ниҳоятда долзарбдир. Бу вазифаларнинг амалга оширилиши маъноси ва этимологияси мураккаб бўлган минералогия терминларининг тўғри тушунилиши ҳамда талқин қилинишини таъминлайди.

Таҳлил ва натижалар. Минералогия терминлари ҳақида атрофлича маълумот берадиган классик манбалардан бири М.Кошғарийнинг бугунги кунда ҳам тўла қимматини сақлаб келаётган машҳур “Девону луғотит турк” асаридир. Бу асарда турли соҳаларга тегишли терминлар, хусусан, тадқиқотимиз объекти бўлган минералогия терминларини кўплаб учратамиз. Асар нафақат туркий халқларнинг, балки жаҳон маънавий хазинасининг қимматбаҳо жавоҳири ҳисобланади. Унда XI асрдаги ҳайвонот ва ўсимликлари, ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларига оид тушунчалар ва уларнинг номланишига тўхталиб ўтилади, айниқса, қабила ва уруғ тилларига оид лингвистик маълумотлар анча батафсил берилган. Бунда сўзларнинг маънолари (кўп маънолилиқ, шаклдошлиқ, маънодошлиқ, зид маънолилиқ ва архаик сўзлар) чуқур таҳлил қилинишиш баробарида, айрим сўзларнинг этимологиясига тўхталиб ўтилади.

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш жоизки, “Девону луғотит турк” асари бўйича ҳозиргача қанча кўп тадқиқот қилинган бўлса, асар ҳали бундан ҳам кўп ишга мавзу бериши мумкин.

М.Кошғарийнинг мазкур асарида XI асрга оид ўттизга яқин минералогия терминлари қайд этилган. Уларнинг айримлари (баъзи фонетик ўзгаришлар билан) бугунги кунда ҳам тилимизда фаол қўлланиб келмоқда. Шунга асосан, “Девону луғотит турк”да ўз ифодасини топган минералогия терминларини тарихийлик нуқтаи назаридан икки гуруҳга бўлиш мумкин:

1. **Бугунги кунда қўлланмаётган, яъни архаик терминлар:** *ажмуқ*(оқ аччиқтош), *эрдіні*(тоза марварид), *эртіні*(марварид, дурри ғалтон) *бақір*(мис), *білагу* (қайроқ тош), *бут*(тақиладиган фируза тош), *јамраиш* (ширач, крахмал), *јāhā* (тутантирик тоши), *јаш* (феруза тош), *јушақтаиш*(силлиқ тош), *кэпак јінју* (майда марварид), *ордунтал* (оҳак), *сазінчі // сазінчі таші* (гипс), *сата* (маржон; тақиладиган зийнат асбоби), *туч* (жез), *туч* (мис), *урунак*(ганч), *хуқубарі // һуқубарі* (маъдан эритиладиган идиш), *чозін* (бир турли мис), *қарајағ* (қора ёғ – нефт), *қаш*(оқ тош – нефрит), *өрүк каш*(оқ нефрит), *қарагу* (зок, купорос), *қурч тэмүр* (пўлат), *қошун* (кўрғошин) ва бошқалар.

2. **Ҳозирда ҳам қўлланаётган терминлар** (айримлари фонетик фарқлар билан учрайди): *кўмуш* (кумуш), *чақмақ* (чақмоқ тош), *қоругжін // қургарін* (кўрғошин), *алтун* (олтин), *јінју* (инжу), *ніждағ* (наждак – қайроқ тош), *таш* (тош), *тэмүр* (темир), *туз* (*туз*), *чақмақ* (чақмоқ тош) ва бошқалар.

Шунингдек, “Девону луғотит турк” асарида қайд этилган айрим терминлар маъносида ўзгариш ҳам рўй берганлиги кузатилади. Масалан, асарда *اژموق* *ажмуқ* (оқ аччиқтош) термини учрайди. Муаллифнинг баён қилишича, калнинг боши ҳам

шунга ўхшатиб *ژمۇق تازا* *жмуқ таз* дейилган. Чунки калнинг бошидаги шўралари аччиқтош билан сувалганга ўхшаб туради. “Бу сўздаги ж икки махраж орасидан чиқади” [13, 125].

Асарда келтирилишича, *алтункўчма* маънода *пок, қимматли* маъносини англатади. Асарда бу ҳақда қуйидаги маълумотлар келтирилган: “Ўзўк – хотинлар лақаби; соф олтин каби тоза, пок хотин мазмунида алтун ўзўк дейдилар. Бадани марварид каби тоза бўлган хотинга эртини ўзўк дейдилар. Чунки эртини деган сўз дурри ғалтон демақдир. Бу сўзнинг *د* ҳарфи *ت* ҳарфининг алмашинганидир. Чигил қабиласила бу сўз қўлланади. Асли ўз ўк, яъни худди “ўз-ўзи” маъносидадир” [13, 101].

М.Кошғарий асарида канизакларга нисбатан *јінју* *ينجو* терминининг ишлатилганлигини қайд этган. Асарда келтирилган қуйидаги мақолда бу термин *дур* маъносини англатади: *Ўтлўз јінјуж эрдә қалмас* (Тешилган дур ерда қолмайди). Ушбу мақол кўчма маънода, яъни канизакларнинг турмушга чикмай қолиб кетмаслиги, уларга уйланадиган одам топилиши маъносида қўлланган. Ўғуз ва қипчоқлар *ی* (й) *ينجو* ни *ج* (ж) га алмаштириб *جنجو* (жинжу) шаклида қўллаганлар.

Јаш– феруза тош. Асарда қуйидаги ўринда учрайди:

Јараттї јашїл јаш,
Сагурдїөрўң қаш,
Тїзіліәә қара қуш,
Тўн, кўн ўзә јўркәнўр.

Адиб ушбу тўртликда осмонга тавиф берган: Тангри осмонни феруза рангида кўм-кўк қилиб яратди. Юлдузлар билан беади. Узукка кўз қўйгандек, қош – оқ узук учун ишлатиладиган тош – мезон юлдузи [туркча *қора қуш*] унда тузилди [13.342]. Асарда тэмўр (темир) термини ҳам учрайди. “Тэмўр – *көк тэмўр кэрў турмас* (Кўк темир бекор турмайди, етган жойини яралайди). Бунинг бошқа бир маъноси ҳам бор. Қирғиз, япоқу, қипчоқ ва бошқалар бирор кишига қасам ичирганда ёки ундан бирор нарсага ваъда олганда, қилични унинг олдига кўндаланг қўйиб, *Көк кирсўн қїзїл чїқсун* дейдилар, яъни ваъда бузилса, бу кўк кирсин, қизил чиксин, яъни қонга беланиб чиксин, бу аҳд бузилса, бу темир сени ўлдирсин, ўч олсин демақдир. Чунки улар темирни ҳурмат қиладилар” [13, 351]. Шунингдек, бундай терминлар ўша даврларда ҳам савдо-сотик ишларида, ўзаро иқтисодий алоқаларида қўлланилган. Масалан, *кўмўш* (кумуш) термини асарда қуйидаги ўринда учрайди:

Алп эрәнни узурдїм,
Бојнїн анїң қазїрдїм,
Алтун, кўмўш јўзрдїм,
Сўси қалїн кїм өтәр.

Адиб ушбу тўртликда жанг билан боғлиқ тавсилотларни баён қилган: “душман аскарларини ажратиб, тўзитиб юбордим. Жамоа такаси (бошлиғи) нинг бўйинларини эгдирдим, олтин-кумушларини ортиб юкладим, одам ўтолмас даражада аскари қалин эди” [13, 351].

Асарда маълумот берилишича, бу даврда пўлат *қурч* тэмўр дейилган.

Қурчсўзи *чидамли* маъносини англлатган. М.Кошғарий пишиқ одамларга нисбатан кўчма маънодаги *қурч эрән* бирикмасининг қўлланганлигини қайд этган. Шунингдек, қаттиқ нарсаларга нисбатан ҳам бу сўзнинг ишлатилганлиги таъкидланган. Асарда баён қилинишича, ҳозирги адабий тилимиздаги *қўрғошин* термини ўша даврда *қоругжін/қарғарин* тарзида қўлланган. М.Кошғарий ўғузларнинг бу терминдаги бир неча ҳарфларни тушириб, *қошун* тарзида ишлатганларини таъкидлайди [14,469].

М.Кошғарийнинг мазкур асари орқали XI асрда қўлланган омонимик муносабатдаги минерология терминлари ҳақида ҳам маълумот олиш мумкин. “Девону луғотит турк”да *бақёр, кўмўш, бут, таш, туз, туч, туз, қашкаби* омоним терминлар келтирилган. Асарда учрайдиган минерология терминларининг бошқа терминологик соҳада қўлланадиган терминлар билан шаклан тенг келиши омонимликни юзага келтирган. Масалан, *бақёр I – мис, бақёр II – Чин ўлкасидаги чақа (пул).*

Ёки бут (пут) I – сон, оёқ; бут II – фируза тош, бут III – катта бир одам томонидан юборилган совғани келтирган кишига бериладиган мукофот.

Кўмўш I – кумуш (металл); кўмўш II – кумуш танга; Кўмўш – чўри номи.

Таш I – тош; таш II – устки (таш тон – устки тўн); таш III – кенг (таш жэр – кенг ер).

Туз I – тўғри, текис нарса; туз II – қайиш ёки камарга тақиладиган ва боғланадиган ҳалқа; туз III – эл, мамлакат (Туз нэтак? – Мамлакат, эл қандай?); туз IV – асл, таг, асос; туз V – туз; туз VI – баробар.

Туч I – жез; туч II – мис.

Қаш I – қош; қаш II – ҳар нарсанинг чети, ёқаси, ёни; қаш III – оқ тош (нефрит) кабилар.

М.Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида синонимик характердаги минерология терминлари ҳам кузатилади. Масалан:

јаш – фериуза тош, бут – тақиладиган фериуза тош;

јинжу эртині – инжу, марварид; дур, јинју – инжу, дур, маржон;

туч – мис, чозин – бир турли мис;

ніждаг – қайроқ тош, билагу – қайроқ тош ва бошқалар.

“Девону луғотит турк” асарида учрайдиган минерология терминларида синонимликнинг пайдо бўлиши бир қатор омиллар билан боғлиқ. Шулардан бири қабилалар ўртасидаги ўзаро савдо-сотиқ ва бошқа алоқалардир. Минерология терминологиясида кузатилувчи бундай синонимларга мутлақ синонимлар сифатида қараш мақсадга мувофиқ. Тилда битта тушунчани номлаш учун турли терминларнинг параллел қўлланилиши кўпинча мутлақ синонимликни юзага келишига сабаб бўлади.

Минерологияга оид терминлар нутқда контекстуал антонимликни ҳосил қилиши ҳам кузатилади. Бундай антонимия терминларнинг кўчма ёки мажозий маъноларда қўлланилишида юзага келади. М.Кошғарийнинг “Девону луғотит турк” асарида берилган қуйидаги мақолда контекстуал антонимия юзага келган: *Бар бақёрјоқ алтун* (Бор мис (қадрсиз), йўқ олтин (қадрли)). Ушбу мақол “Қўлда бор бўлган нарса мисдек қадрсиз, қўлда бўлмаган нарса олтиндек қадрли” маъносини

англатади (13. 341). Мақолда *бақёр* ва *алтун* сўзлари “қадрли” ва “қадрсиз” маънолари билан антонимик муносабатга киришган.

Хулова ва таклифлар. Қайд этиш керакки, минералогия терминларининг шаклланиши узоқ ўтмишга бориб тақалади. Бунга ишонч ҳосил қилиш учун тарихий ёзма ёдгорликларга мурожаат этишга тўғри келади. Шу нуқтаи назардан туркийлар луғатчилигинингасосчиси Маҳмуд Қошғарийнинг “Девону луғотит турк” асари ўзбекминералогия терминларининг ривожланишида ўзига хос ўрин тутган манбалардебҳисобланади. Умуман, бу асар нафақат туркий сўзлар, балки туркий терминологияга оид қадимий мерос сифатида ҳам таҳсинга сазовордир.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёевнинг ўзбек тилига давлат тилимақоми берилганининг ўттиз йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги нутқи //Халқ сўзи, 2019 йил, 22 октябрь.
2. Беруний. Минералогия. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2017.
3. Бетехтин А.Г. Минералогия курси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1969. – 600 б.
4. Мавлонов Г.О., Утюшев И. Русча-ўзбекча геология терминлари луғати. 1-қисм. – Тошкент, 1978. – 304 б.
5. Муаллифлар. Геология атамаларининг русча-ўзбекча қисқача луғати. – Тошкент, 1994. – 96 б.
6. Муаллифлар. Маъдан геологияси атамаларининг қисқача изоҳли русча-ўзбекча луғати. – Тошкент, 2002. – 252.
7. Содиқов О. Геология луғати: геология терминларининг изоҳли луғати. – Тошкент, 1958. – 276 б.
8. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 1-жилд. – Тошкент: ЎЗМЭ илмий нашриёти, 2006. – 680 б.
9. Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 2-жилд. – Тошкент: ЎЗМЭ илмий нашриёти, 2006. – 785 б.
10. Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 3-жилд. – Тошкент: ЎЗМЭ илмий нашриёти, 2007. – 687 б.
11. Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 4-жилд. – Тошкент: ЎЗМЭ илмий нашриёти, 2008. – 606 б.
12. Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 5-жилд. – Тошкент: ЎЗМЭ илмий нашриёти, 2008. – 591 б.
13. Қошғарий Маҳмуд. Девону луғотит турк. I жилд. – Тошкент: ЎзФА нашриёти, 1960.
14. Қошғарий Маҳмуд. Девону луғотит турк. II жилд. – Тошкент: ЎзФА нашриёти, 1963.
15. Қошғарий Маҳмуд. Девону луғотит турк. III жилд. – Тошкент: ЎзФА нашриёти, 1963.
16. Девону луғотит турк. Индексли луғат. . – Тошкент: Фан нашриёти, 1967.

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIIY VA O‘RTA MAXSUS TA‘LIM VAZIRLIGI
NAVOIY DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI**

**NAVOIY DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
ELEKTRON JURNALI**

**№ 1 (1),
2022 yil, dekabr**

O‘zbekcha matn muharriri:

Ruscha matn muharriri:

Inglizcha matn muharriri:

Musahhih:

Texnik muharrir:

Yarashova Nasiba Jumayevna

Boltayeva Gulchehra Shokirovna

Kosheva Dilrabo Xudoyorovna

Sharopova Ra'no Jaxonovna

Maxammadov Bobir Isan o‘g‘li

**XXI ASR TILSHUNOSLIGI: TAHLIL
VA TALQIN XALQARO JURNALI
1-jild, 1-son**

**INTERNATIONAL JOURNAL OF
LINGUISTICS OF XXI CENTURY
VOLUME 1, ISSUE 1**

Tahririyat bilan bog'lanish:

Manzil: Navoiy shahar, Ibn Sino ko'chasi, 45-uy
Web-site: <http://linge.nspi.uz>
Tel: +998(97) 378 - 34 -45

Editorial staff of the journal:

Address: 45, Ibn Sino street, Navoi city
Web-site: <http://linge.nspi.uz>
Tel: +998(97) 378 - 34 -45